

ΜΝΗΜΗ – ΑΝΑΜΝΗΣΙΣ
(ΨΥΧΟΛΟΓΙΚΗ, ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ,
ΘΕΟΛΟΓΙΚΟΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΗ ΘΕΩΡΗΣΙΣ)

ΥΠΟ
ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ Δ. ΘΕΟΔΩΡΟΥ

ΜΝΗΜΗ – ΑΝΑΜΝΗΣΙΣ

(ΨΥΧΟΛΟΓΙΚΗ, ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ, ΘΕΟΛΟΓΙΚΟΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΗ
ΘΕΩΡΗΣΙΣ)

ΥΠΟ

ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ Δ. ΘΕΟΔΩΡΟΥ

‘Ομοτίμου Καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν
Τακτικοῦ Μέλους τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἀκαδημίας
τῶν Ἐπιστημῶν καὶ τῶν Τεχνῶν

Προλεγόμενα

Μία ἀπὸ τίς σπουδαιότερες ψυχοπνευματικὲς λειτουργίες τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἀναμφιβόλως ἡ συνειδητὴ δυναμικὴ καὶ πολὺπτυχη μνήμη τοῦ ἀνθρώπου, ἡ ὁποία ὑπερακοντίζει τίς στατικοῦ περιωρισμένου βεληνεκοῦς ἀσυνειδητὲς μνημονικὲς ἐκδηλώσεις τῶν ζώων. Πολὺ συνοπτικῶς ὁ Μ. Βασίλειος, ἀναφερόμενος στὴν ἀνθρωπίνη μνήμη, λέγει: «*Εἰκὸς δέ, ὅτι ἀφάτῳ τινὶ δυνάμει ἐν ῥοπῇ καιροῦ πᾶσα ἢ κατὰ τὸν βίον ἡμῶν πραγματεία οἷον ἐν τινὶ πίνακι τῷ μνημονικῷ τῆς ψυχῆς ἡμῶν ἐντυπωθήσεται*»¹. Καὶ ὁ ἅγιος Γρηγόριος ὁ Θεολόγος καλεῖ δι’ ὀλίγων νὰ θαυμάσωμε τὴ λειτουργία τῆς μνήμης: «*Γνῶθι, — λέγει—, πῶς ὁ τῶν αἰσθήσεων μερισμὸς καὶ πῶς διὰ τούτων ὁ νοῦς ὁμιλεῖ τοῖς ἔξω καὶ τὰ ἔξωθεν παραδέχεται· πῶς ἀναλαμβάνει τὰ εἶδη· καὶ τίς ἡ τήρησις τοῦ ἀναληφθέντος ἢ μνήμη· καὶ τίς ἡ τοῦ ἀπελθόντος ἀνάληψις ἢ ἀνάμνησις...*»². Μὲ τὴ μνήμη ὁ ἄνθρωπος διασώζει «*τοὺς τύπους ὧν τε ἐδόξασεν, ὧν τε ἐνόησεν*»³.

Ἐπιφανὴς κανονολόγος καὶ σχολιαστὴς Ἡλίας, μητροπολίτης Κρή-

1. Βιβλιοθήκη Ἑλλήνων Πατέρων καὶ Ἐκκλησιαστικῶν Συγγραφέων (=ΒΕΠΕΣ), τόμ. 56, σ. 85.

2. Ἐνθ’ ἄνωτ., τ. 60, σσ. 5-16.

3. Αὐτόθι, τ. 53, σ. 302 καὶ τ. 50, σ. 231.

της (α' ἡμισυ τοῦ ἰβ' αἰῶνος), σχολιάζοντας τοὺς λόγους τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου καὶ ἀναφερόμενος στὶς ἀνωτέρω εὐσύνοπτες περὶ μνήμης ἐπισημάνσεις του, κάνει τὸ ἑξῆς σχόλιο: «Τίς ἢ τήρησις τοῦ ἀναληφθέντος ἢ ἡ μνήμη καὶ τίς ἢ τοῦ ἀπελθόντος ἀνάληψις ἢ ἀνάμνησις; Διὰ τῶν αἰσθήσεων, ὡς διὰ τινων θυρίδων, ὁ νοῦς προσομιλεῖ τοῖς ἔξω καὶ αὐτῶν ἐπιδράττεται καὶ πρὸς ἑαυτὸν ἔλκει τῶν φαινομένων τὰ εἶδωλα, τοὺς χαρακτῆρας τῶν ὁρατῶν ἐν ἑαυτῷ καταγράφων καὶ τῇ μνήμῃ σῶζων αὐτούς. Μνήμη γὰρ λέγεται, ὅταν οὐ μεσολαβῆσῃ λήθη. Ταύτης δὲ μεσολαβησάσης, ἀνάμνησις. Ἔστι γὰρ ἀνάμνησις μνήμης ἑξιτήλου γενομένης ὑπὸ λήθης ἀνάληψις τις ἢ ἀνανέωσις. Λήθη δὲ ἐστὶ μνήμης ἀποβολή»⁴. Ἐπίσης, ὁ Ἱλίας Κρήτης ἐπισημαίνει ὅτι ὁ ἅγιος Γρηγόριος ὁ Ναζιανζηνὸς «τὰς μαθήσεις ἀναμνήσεις ἐκάλει τῆς προτέρας γνώμης, ἧς εἰς λήθην ἔλθούσας μετὰ τὸ ἐνδεδέσθαι τοῖς σώμασι, μόλις ποτὲ αὐθις εἰς ἀνάμνησιν ἔρχεσθαι»⁵.

Ἄλλ' ἐκεῖνη ἡ ἐκκλησιαστικὴ προσωπικότης, ἡ ὁποία ἀσχολήθηκε λεπτομερῶς μὲ τὸ θαυμαστὸ φαινόμενο τῆς μνήμης καὶ ἐξύμνησε τὸ πολυδιάστατο πλάτος καὶ τὸ ἀνεξιχνίαστο βάθος τῆς μνημονικῆς λειτουργίας κατὰ τρόπον πρωτοποριακόν, ὑπῆρξεν ἀναμφιβόλως ὁ ἱερός Αὐγουστίνος. Ὁ κορυφαῖος αὐτὸς πατὴρ τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας, πού ὀρθῶς τιμᾶται ὡς ἅγιος καὶ ἀπὸ τὴν Ὁρθόδοξη Ἀνατολικὴ Ἐκκλησία, στὸ περίφημο ἔργο του «Ἐξομολογήσεις» (*Confessiones*)⁶ ἀφιερώνει κατὰ ἐκπλήσσοντα τρόπον πολλὰς σελίδες γιὰ νὰ παρουσιάσῃ φαινομενολογικῶς τίς κυριώτερες ἀπὸ τίς μέρους λειτουργίες τῆς μνήμης. Ἐκτὸς τῶν ἄλλων λέγει: «(Ἡ μνήμη) εἶναι συμφυῆς μὲ τὴν οὐσίαν μου, ὅπου εὐρίσκονται οἱ θησαυροὶ ἀπειραγῆτων εἰκόνων, πολλῶν καὶ διαφόρων ἀντικειμένων· θησαυροὶ πού εἰσῆλθον διὰ τῆς πύλης τῶν αἰσθήσεων». Ἔτσι δύναιμι νοερῶς, χωρὶς νὰ τὰ βλέπω, νὰ θαυμάζω «τὰς κορυφὰς τῶν ὀρέων καὶ τὴν ἀτρύγετον θάλασσαν καὶ τὰς ἐμβολὰς τῶν ποταμῶν καὶ τοῦ ὠκεανοῦ τὰ κράσπεδα καὶ τὰς τροχιάς τῶν ἀστέρων... Ὠνόμασα ὅλα αὐτὰ, χωρὶς νὰ τὰ βλέπω μὲ τὰ μάτια μου. Καὶ δὲν θά ἤμουν ἰκανὸς νὰ τὰ ὀνομάσω, ἐὰν τὰ ὄρη καὶ τὰ κύματα καὶ τὰ ἄστρα καὶ οἱ ποταμοί, πού εἶδα κάποτε, καὶ ὁ ὠκεανός, πού ἐπίστευα, δὲν ἦσαν προσιτὰ εἰς τοὺς ὀφθαλμοὺς τῆς ψυχῆς μου ἀπὸ τὰ εὐρύνχωρα λειβάδια τῆς μνήμης μου, ὡς ἐὰν τὰ ἔβλεπα ἔξω ἀπὸ τὸν ἑαυτὸν μου... Αὐτὰ τὰ ἀντικείμενα δὲν εὐρίσκονται μέσα εἰς τὸν ἑαυτὸν μου, ἀλλὰ μόνον αἱ εἰκόνες των...»⁷.

4. Ἐνθ' ἄνωτ., τ. 63, σ. 357.

5. Αὐτόθι, τ. 63, σ. 384. Πρβλ. τ. 59, σ. 218.

6. *Migne P.L.* τ. 32, στ. 659-868.

7. Ἁγίου Αὐγουστίνου, Ἐξομολογήσεις, Μετάφρασις-Σημειώσεις Ἀνδρέου Δαλεξίου, τεύχος Β', Ἀθήναι, 1980, σσ. 42-59.

Στὸν πρὸς τὴν μνήμην ὕμνο τοῦ ἁγίου Ἀὐγουστίνου προστίθενται καὶ τὰ ἑξῆς: «Καὶ ἐν μέσῳ τοῦ σκότους καὶ ἐν σιγῇ ἀνακαλῶ εἰς τὴν μνήμην μου τὰ χρώματα... Ἦμπορῶ ν' ἀνακαλέσω καὶ τοὺς ἤχους εἰς τὴν μνήμην μου, ἂν τὸ θελήσω, καὶ ἀμέσως προσέρχονται, ἐνῶ δὲ ἤρεμει ἡ γλῶσσά μου καὶ ὁ λάρυγξ μου σιωπᾷ, ψάλλω, ὅπως μοῦ ἀρέσει... Τὸ ἴδιον συμβαίνει καὶ ὡς πρὸς τὰ λοιπά, τὰ ὁποῖα, ἀφοῦ παρελήφθησαν καὶ ἐναποταμιεύθησαν εἰς τὴν μνήμην μου, ἤμπορῶ νὰ τ' ἀνακαλῶ, ὅπως θέλω. Διακρίνω τὴν ὁσμὴν τοῦ κρίνου ἀπὸ τὴν ὁσμὴν τοῦ ἴου, χωρὶς νὰ ὀσφραίνωμαι, τὸ μέλι ἀπὸ τὸν παρασκευασμένον οἶνον, χωρὶς νὰ γεύωμαι, τὸ μαλακὸν ἀπὸ τὸ τραχὺ, χωρὶς νὰ ἄπτωμαι, προτιμῶ δὲ τὸ ἕνα ἀπὸ τὸ ἄλλο μόνον διὰ τῆς ἀναμνήσεώς μου... Ἐντὸς τῆς εὐρείας αἰθούσης τῆς μνήμης μου εὐρίσκονται εὐθύς εἰς τὴν διάθεσίν μου ὁ οὐρανὸς καὶ ἡ γῆ καὶ ἡ θάλασσα μὲ ὄλα τὰ ὄντα, ποὺ ἠμπόρεσα ν' ἀντιληφθῶ εἰς αὐτά. Ἀλλὰ καὶ ἐγὼ ὁ ἴδιος παρουσιάζομαι πάλιν εἰς τὸν ἑαυτόν μου, ἐνθυμοῦμαι τί ἔκαμα, ποῦ καὶ πότε τὸ ἔκαμα καὶ ποῖαι ἐντυπώσεις μ' ἐξουσίαζαν διὰ νὰ ἐνεργῶ κατὰ τὸν α ἢ τὸν β τρόπον. Ἐκεῖ εὐρίσκεται πᾶν ὅ,τι ἐνθυμοῦμαι ἐξ ἰδίας πείρας μαθῶν ἢ ἀκούσας παρ' ἄλλων... Μεγάλῃ ἡ δύναμις τῆς μνήμης, τρισεπίστη, ὦ Θεέ μου! κολοσσιαῖον καὶ ἄπειρον Ἰερόν... Καὶ ὁμως εἶναι δύναμις τῆς ψυχῆς μου, ἀνῆκει εἰς τὴν φύσιν μου...»⁸.

Ἡ κατ' ἐκλογὴν παράθεσις ἀνωτέρω μερικῶν κάπως ἐκτενῶν περικοπῶν τῶν «Ἐξομολογήσεων» τοῦ ἱεροῦ Ἀὐγουστίνου ἄς θεωρηθῇ ὡς προανάκρουσμα τῆς παρούσης μελέτης, δοθέντος ὅτι ἡ ὑπὸ τοῦ ἱεροῦ πατρὸς διονυχιστικὴ, βαθυστόχαστη φαινομενολογικὴ περιγραφή τῆς θαυμαστῆς λειτουργίας τῆς πολυδιάστατης ἀνθρωπίνης μνήμης περιέχει ἐπισημάνσεις καὶ ὑπαινιγμούς, ποὺ ἔδωσαν καὶ δίδουν ὥθησι στὴν ἀνάπτυξι τῆς ψυχολογικῆς ἐρεῦνης. Ἐπειδὴ ὁμως στὴ θεώρησι τῆς ἀνθρωπίνης μνήμης ἔχουν στρέψει τὸ περισκόπιό τους ὄχι μόνον ἡ ψυχολογία, ἀλλὰ καὶ ὁ τόσον ἐπιδράσας στὸν ἅγιο Ἀὐγουστίνου ἀρχαῖος φιλοσοφικὸς στοχασμὸς, ὡς καὶ ἡ βιωματικὴ θεολογικὴ σκέψις καὶ ἡ φαινομενολογικὴ μελέτη τῆς λατρευτικῆς καὶ λειτουργικῆς ἐμπειρίας, γι' αὐτὸ ἐστιάζομε κατωτέρω τὴν ἐξέτασι τῆς λειτουργίας τῆς μνήμης ἀπὸ ψυχολογικὴ, φιλοσοφικὴ καὶ θεολογικο-λειτουργικὴ σκοπιὰ σὲ ἐπὶ μέρους ἐνότητες, διαφοροποιούμενες ἀπὸ τὴν ἰδιαίτερη ὀπτικὴ γωνία, ἡ ὁποία χρησιμοποιεῖται σ' αὐτές.

1. Ψυχολογική εξέταση της ἀνθρωπίνης μνήμης

α) Δὲν εἶναι τυχαῖο τὸ γεγονός ὅτι ὁ βαθύνουσις ἱερός Αὐγουστίνος, τοῦ ὁποίου ἡ σκέψις φτερούγιζε στὰ οὐράνια πλάτη τῆς αἰωνιότητος, ἐλκύσθηκε ἰδιαιτέρως ἀπὸ τὸ «θαῦμα» τῆς μνήμης. Διὰ τῆς μνήμης ἕνα φαινομενικὰ ἀπολεσθὲν βίωμα ἐπανέρχεται στὴν κατοχὴ τοῦ πνεύματος· τὸ χρονικῶς ἀπομακρυσμένο συνδέεται μὲ τὸ παρὸν καὶ ἔτσι στὴ μνήμη τοῦ «κατ' εἰκόνα» καὶ «καθ' ὁμοίωσιν» τοῦ Θεοῦ πλασθέντος ἀνθρώπου γίνεται αἰσθητὴ ἢ εἰκὼν τοῦ αἰωνίου καὶ ἀχρόνου εἶναι⁹.

β) Γιὰ τὴ μεθοδολογία καὶ τὶς γνωστὲς θεωρίαι τῶν διαφόρων Σχολῶν τῆς Ψυχολογίας, ποὺ ἐπιδιώκουν τὴν κατανόησι τῆς λειτουργίας τῆς ἀνθρωπίνης μνήμης, παραπέμπομε στὰ περὶ μνήμης κεφάλαια τῶν ἑλληνικῶν καὶ ἀναριθμητῶν ξένων Ἐγχειριδίων τῆς Ψυχολογίας, ὅπως καὶ σὲ εἰδικὰς ἐπιστημονικὰς ἐργασίας, ποὺ ἀναφέρονται σὲ διάφορες ἐπὶ μέρους ἐκφάνσεις τοῦ περὶ οὗ ὁ λόγος πολυδιαστάτου ψυχοπνευματικοῦ φαινομένου. Ἐδῶ περιοριζόμεθα στὸ νὰ ὑπομνήσωμε καὶ ἐπισημάνωμε ὅτι στὶς ἀνθρώπινες μνημονικὰς λειτουργίας συμπλέκονται —μὲ ἀλληλεπίδρασι καὶ ἀλληλοπεριχώρησι— εἰς μίαν ἐνότητα τὸ χρονικὸ καὶ ὑπέρχρονο εἶναι, ἡ φυσικὴ νομοτέλεια καὶ ἡ πνευματικὴ ἐλευθερὴ αὐτενέργεια, τὸ σῶμα καὶ ἡ ψυχὴ, ἡ ὕλη καὶ τὸ πνεῦμα¹⁰.

γ) Μὲ τὴ μνήμη ἐντυπώνομε στὸ πνεῦμα μας ποικίλες ἀντιλήψεις τῶν ὕλικῶν ἢ πνευματικῶν αἰσθήσεων, διατηροῦμε —τρόπον τινὰ σὰν σ' ἕνα σκληρὸ δίσκο ὑπολογιστοῦ— τὶς ἀντιλήψεις αὐτὲς λιγώτερο ἢ περισσότερο χρόνο καὶ χρησιμοποιώντας τὴν ἀκούσια ἢ ἐκούσια, τυχαία ἢ σκόπιμη ἀνάμνησι καὶ ἀνάπλασι τῶν πνευματικῶν εἰκόνων καὶ παραστάσεων, ἀναδημιουργοῦμε, εἰ δυνατόν πιστῶς, τὶς φυλασσόμενες στὸ πνεῦμα ἐντυπώσεις καὶ τὶς συνδέομε συχνὰ σὲ νέες συναρτήσεις.

Ἐπομένως, ἡ ψυχολογικὴ λειτουργία τῆς ἀναμνήσεως καὶ ἀναπλάσεως τῶν παραστάσεων δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἐξηγηθῇ μὲ τὴν ὕλιστικὴ θεωρία περὶ διεγέρσεως τῶν ἰχθῶν τῆς εἰκόνας ἀντικειμένων, ποὺ χαράσσονται στὸν ἐγκέφαλο, ὅταν ἔχωμε τὴν κατ' αἴσθησιν ἀντίληψιν αὐτῶν, διότι σὲ ἀντίθετη περίπτωσι ἢ κατ' ἀνάμνησιν καὶ κατ' ἀνάπλασιν εἰκὼν θὰ ἔπρεπε νὰ συμφωνῇ κατὰ πάντα καὶ ἀπολύτως πρὸς τὸ ἀντικείμενον. Ἄλλ' ὅμως ἡ κατ' ἀνάπλασιν εἰκὼν οὐδέποτε εἶναι ἀκριβής, διότι εἰς αὐτὴν εἴτε παρα-

9. Alexander Willwoll, *Seele und Geist- Ein Aufbau der Psychologie*, Freiburg im Breisgau 1938, σ. 58.

10. Ἐνθ' ἄνωτ.

λείπονται ὑπάρχοντα στοιχεῖα, εἴτε προστίθενται μὴ ὑπάρχοντα. Παρὰ ταῦτα, ἡ κατ' ἀνάπλασιν εἰκῶν αὐτὴ ἀποτελεῖ ἐνιαίαν ὁλότητα, δηλαδή ὅλα τὰ ἐπὶ μέρους στοιχεῖα αὐτῆς εἶναι ἔτσι συνδεδεμένα μεταξύ τους, ὥστε μέσα εἰς αὐτὴν δὲν ὑπάρχει κενὸν ἢ κάτι ἀκατάλληλο καὶ ἀταίριαστο. Ἐὰν ἡ ἀνάπλασις γινόταν μὲ τὴ διέγερσι τῶν ἰχνῶν τῆς εἰκόνας, ποὺ χαράχθηκαν στὸν ἐγκέφαλο, θὰ ἔπρεπε νὰ μὴ προστίθενται ἢ νὰ μὴν ἀφαιροῦνται στοιχεῖα. Ὡστε τὸ ὅτι ἡ δι' ἀναμνήσεως κατ' ἀνάπλασιν εἰκῶν δὲν εἶναι πάντοτε πιστοτάτη ἀντιγραφή τῆς ἀρχικῆς εἰκόνας ποὺ ἐντυπώθηκε στὸ ἄρχεῖο τῆς μνήμης, πείθει, ὅτι δημιουργὸς τῆς ἀναπλάσεως δὲν εἶναι ἡ διέγερσις τῶν ἐγκεφαλικῶν ἰχνῶν¹¹.

Ἐπειτα ἡ ἐξ ἀναπλάσεως εἰκῶν φέρει τὸν τόνο τοῦ γνωστοῦ, δηλαδή συνοδεύεται ἀπὸ τὸ βίωμα, ὅτι καὶ προηγουμένως ὑπῆρξε συνειδητὴ ἡ εἰκῶν τοῦ ἀντικειμένου αὐτῆς, ὅταν βλέπαμε αὐτὸ μὲ τὰ μάτια καὶ εἶχαμε τὴν διὰ τῆς ὕλικῆς ἢ πνευματικῆς αἰσθήσεως ἀρχικὴν ἀντίληψιν αὐτοῦ. Ἀλλὰ γιὰ τὸ περιεχόμενον τοῦ βιώματος αὐτοῦ, γιὰ τὸν τόνον τοῦτον τοῦ γνωστοῦ δὲν ἀντιστοιχεῖ κανένα ὕλικὸ ἶχνος πάνω στὸν ἐγκέφαλο, διότι ἀπλούστατα οὐδέποτε ἔχει γίνει τέτοια χάραξις καὶ καταγραφή. Ἐπομένως, πρέπει νὰ δεχθῶμε ὅτι ἡ συνείδησις τοῦ γνωστοῦ δὲν ἔχει ὕλικὴν αἰτία, ἀλλὰ προέρχεται ἐκ τῆς νοήσεως τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος¹².

δ) Σὲ ἀνάλογα συμπεράσματα μᾶς ὀδηγεῖ καὶ τὸ ψυχολογικὸ φαινόμενο τῆς —ἐνεκα ἀναμνήσεως— ἀναγνωρίσεως, ἡ ὁποία συμβαίνει, ἔστω καὶ ἐὰν εἶναι κάθε φορὰ διαφορετικὴ ἢ πύλη, διὰ τῆς ὁποίας εἰσῆλθε στὸν ἐγκέφαλον ὁ ἐρεθισμὸς καὶ ἐπομένως κατελείφθησαν ἶχνη πάνω σὲ διαφορετικὴ κάθε φορὰ ἐγκεφαλικὴ μοῖρα (περιοχή). Σὲ μιὰ λ.χ. ἐπέτελεσι τοῦ ὄρατορίου «*Μεσσίας*» τοῦ Haendel ἄκουσε κάποιος γιὰ πρώτη φορὰ τὸ περίφημο «*Ἀλληλούϊα*». Ἀργότερα ἀναγινώσκοντας ὁ ἴδιος σ' ἓνα μουσικὸ βιβλίον τὸ «*Ἀλληλούϊα*» σὲ μουσικὰς νότες, —ἂν καὶ δὲν διεγείρεται τὸ ἀκουστικὸ ἶχνος, ποὺ χαράχθηκε στὸν ἐγκέφαλο μὲ τὴν πρωταρχικὴ ἀντίληψιν, ἀλλὰ συμβαίνει νέος ἐρεθισμὸς, αὐτὴν τὴ φορὰ ὀπτικὸς, σὲ ἄλλο μέρος τοῦ ἐγκεφάλου—, ἐν τούτοις ἀναγνωρίζει ὅτι πρόκειται περὶ τοῦ ἰδίου μουσικοῦ τεμαχίου. Ὡστε εἶναι ἀστήρικτος ὁ ἰσχυρισμὸς, ὅτι ἡ ἀναγνώρισις ὀφείλεται στὸν ἐκ νέου ἐρεθισμὸ τῶν ἰχνῶν, τὰ ὁποία κατελείφθησαν στὸν ἐγκέ-

11. Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, *Κριτικὴ τοῦ ψυχολογικοῦ ὕλισμοῦ*, Ἀνάτυπον ἐκ τοῦ τόμου, ποὺ εἶναι ἀφιέρωμα καὶ «*προσφορὰ Παντελεήμονι Β' τῷ Παναγιωτάτῳ Μητροπολίτῃ Θεσσαλονίκης, ἐπὶ τῇ 25ετηρίδι τῆς ἀρχιερατείας αὐτοῦ*», Θεσσαλονίκη, 1991, σσ. 243-244.

12. Ἐνθ' ἄνωγ. Hans Driesch – Σπ. Καλλιάρφα, *Θεμελιώδη προβλήματα ψυχολογίας*, Ἀθήναι, σ. 65. Σπ. Καλλιάρφα, *Τὸ περὶ ψυχῆς πρόβλημα*, ἐν Ἀθήναις 1938, σσ. 28ἔξ.

φαλο όταν συνέβη ή πρώτη κατ' αἴθησιν ἀντίληψις. ἼΑρα κάποιος ἄλλος παράγων, ἐκτός τοῦ ἐγκεφάλου, εἶναι ὁ αἷτιος τῆς ἀναγνωρίσεως. Ἐπίσης, μὲ τὴν ὕλιστικὴ Ψυχολογία δὲν εἶναι πάλιν δυνατὸν νὰ ἐξηγηθῆ ὁ τόνος τοῦ γνωστοῦ, ὁ ὁποῖος ὑπάρχει καὶ στὴν ψυχολογικὴ λειτουργία τῆς ἀναγνωρίσεως¹³.

ε) Γενικώτερον πρέπει νὰ τονισθῆ ὅτι, παρὰ τὶς νεώτερες χαρτογραφήσεις τοῦ ἐγκεφάλου ὑπὸ τῆς Νευρολογίας, συμφώνως πρὸς τὶς ὁποῖες λεπτεπίλεπτες ψυχολογικὲς καὶ πνευματικὲς ἐνέργειες συναρτῶνται πρὸς ὠρισμένα τμήματα, κύτταρα καὶ νευρῶνες τοῦ ἐγκεφάλου καὶ πρὸς τὶς φυσικοχημικὲς ἀλληλοσυνδέσεις καὶ ἀλληλεπιδράσεις τους, εἶναι βέβαιοι, ὅτι δὲν ὑπάρχει πλήρης ἀντιστοιχία μεταξὺ αὐτῶν καὶ ἐκείνων, μεταξὺ ἐγκεφαλικῆς λειτουργίας καὶ πνευματικῆς ζωῆς¹⁴. Γι' αὐτὸ καὶ σήμερα ἡ «*ἀνευ ψυχῆς ψυχολογία*» καὶ ἡ ὕλιστικὴ μορφή τῆς Νευροβιολογίας δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ κλονίσουν τὴν πίστιν στὸν ὄντολογικὸν ὕλικοπνευματικὸ χαρακτήρα τοῦ ἀνθρώπου, στὴν —συναποτελοῦσα μὲ τὸ σῶμα ἐνιαίαν ὁλότητα— ἄλλη πνευματικὴ ψυχή, ἡ ὁποία ὑπέρχεται τοῦ σωματικοῦ ὄργάνου της, κατευθύνει τὶς εἰσερχόμενες στὴ διάνοια καὶ καταγραφόμενες στὴν ἐγκεφαλικὴ ὕλη ἐντυπώσεις εἰς τρόπον ὥστε αὐτὲς δὲν μένουν ἀναλλοίωτες, οὔτε διατηροῦν πλήρη αὐτοτέλειαν, ἀλλ' ἀναλύονται σὲ νέα στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα ὑφίστανται «*νέας συνδέσεις, μείξεις καὶ συγχωνεύσεις καὶ ἐν γένει κατεργασίαν τῇ ἐπεμβάσει τῆς νοήσεως καὶ τῆς φαντασίας, ἐξ ἧς προκύπτουν νέα σύνολα διάφορα τῆς ἀρχικῆς ἐντυπώσεως. Κατὰ ταῦτα ἡ ἀναπλαστικὴ (διὰ τῆς μνήμης) ἐνέργεια καθίσταται ἐκάστοτε ἀναδημιουργία τοῦ πάλαι ἐντυπωθέντος*»¹⁵.

στ) Ἡ ὕλιστικὴ ἐξήγησις τῆς λειτουργίας τῆς μνήμης εἶναι ἀστήρικτη, ἀκόμη καὶ ἐὰν υποθέσωμεν ὅτι ὑφίσταται πλήρης ψυχοσωματικὸς παραλληλισμὸς, δηλαδὴ ἑκατὸν τοῖς ἑκατὸν πλήρης καὶ ἀπόλυτη ἀντιστοιχία μεταξὺ τῶν ἐπὶ μέρος ἐκφάνσεων τῆς μνήμης καὶ τῶν ἐπιστημονικῶς ἐξ-

13. Hans Driesch – Σπ. Καλλιὰφα, *ἐνθ' ἄνωτ.*, σσ. 109 ἐξ. Σπ. Καλλιὰφα, *ἐνθ' ἄνωτ.*, σσ. 32-35.

14. Πρὸβλ. Michael Pauen, *Grundprobleme der Philosophie des Geistes*, Frankfurt am Main 2001, σσ. 8 ἐξ., 34 ἐξ. Γενικώτερον ἐπισκόπησι τοῦ ὄλου προβλήματος τῶν σχέσεων ἐγκεφάλου καὶ πνευματικῶν λειτουργιῶν βλ. στὰ ἐξῆς: Jaegwon Kin, *Mind in a Physical World. An Essay on the Mind-Body Problem and Mental Causation*, Cambridge 1998· Gerhard Roth, *Das Gehirn und seine Wirklichkeit. Kognitive Neurobiologie und ihre philosophischen Konsequenzen*, Frankfurt 1994.

15. Σοφίας Γεδεών, *Μνήμη (Ψυχολογικῶς)*, Ἐγκυκλ. Λεξικὸ Ἐλευθερουδάκη, τόμ. 9, Ἀθήνα, 1930, σ. 488.

ακριβωμένων σχετικῶν πρὸς αὐτὲς ἐγκεφαλικῶν τμημάτων καὶ λειτουργιῶν. Ἡ ἀντιστοιχία αὐτὴ μόνον μὲ συλλογιστικὸν ἄλμα καὶ διὰ τοῦ σοφίσματος τοῦ ψευδοῦς αἰτίου θὰ ἦταν δυνατὸ νὰ ὀδηγήσῃ στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ γενεσιουργὸς αἰτία τοῦ πνευματικοῦ περιεχομένου τῶν μνημονικῶν λειτουργιῶν εἶναι ἡ ὕλη τοῦ ἐγκεφάλου. Τὸ σόφισμα τοῦτο («post hoc, ergo propter hoc = ὕστερα ἀπὸ αὐτό, ἄρα ἐξ αἰτίας αὐτοῦ») ἐκλαμβάνει μίαν τοπικὴ ἢ χρονικὴ σχέσι κατὰ λογικὴν ἀναγκαιότητα ὡς γενετικὴ καὶ αἰτιώδη σχέσι. «Ὁ ἐγκέφαλος εἶναι τὸ ὄργανον τῆς σκέψεως, ἀλλὰ δὲν σκέπτεται ὁ ἐγκέφαλος, ὅπως δὲν βλέπουν οἱ ὀφθαλμοὶ καὶ δὲν ἀκούουν τὰ ὦτα. Νοῦς ὄρα καὶ νοῦς ἀκούει, ἄρα καὶ νοῦς σκέπτεται»¹⁶ καὶ ἔχει ἀναμνήσεις πιστὲς ἢ καὶ ἀναπλασμένες. Τὸ σῶμα εἶναι τὸ ἀπολύτως ἀναγκαῖον ὄργανο, γιὰ νὰ ἐκδηλωθῇ ἡ πνευματικὴ ψυχὴ. Ἀπὸ τὸν ψυχολογικὸ ὕλισμὸ ταυτίζονται, ὡς μὴ ὠφέλε, *conditio* καὶ *essentia* (ὄρος ἢ προϋπόθεσις καὶ οὐσία), *conditio* καὶ *qualitas* (ὄρος καὶ ποιότης), *conditio* καὶ *causa* (ὄρος ἢ προϋπόθεσις καὶ γενεσιουργὸς αἰτία)¹⁷.

ζ) Εἶναι αὐτονόητον, ὅτι οἱ συνειδητὲς ἀναμνήσεις παίζουν μεγάλο ρόλο στὴ διαμόρφωσι τῆς προσωπικότητος. Αὐτὲς συνδέουν τὸ παρὸν μὲ τὸ παρελθόν καὶ καθιστοῦν δυνατὴ τὴν δημιουργὸ φαντασία, τὴν κρίσι καὶ τὴ λογικὴ. Χωρὶς τὴ συνέχεια τῆς μνήμης, ἡ πνευματικὴ ζωὴ θὰ περιοριζόταν εἰς μίαν ἀλληλοδιαδοχὴ στιγμιαίων καταστάσεων τῆς συνειδήσεως, οἱ ὁποῖες θὰ ἀγνοοῦσαν ἢ μίᾳ τὴν ἄλλη, καὶ ἔτσι κάθε πνευματικὴ πρόοδος τοῦ ἀνθρώπου θὰ ἦταν τελείως ἀδύνατη. Ἡ βλάβη τῆς μνήμης ἐπιφέρει σημαντικὰ ἀσθένειες τῆς προσωπικότητος¹⁸.

η) Οἱ ἀναμνήσεις τοῦ παρελθόντος εἶναι σημαντικὰ στοιχεῖα τῆς προσωπικότητος, τὰ ὁποῖα διὰ μυρίων νημάτων τὴν συνδέουν πρὸς τὸ παρελθόν. Ὡς λέγει ὁ Bergson, ἐκτὸς τῶν συνειδητῶν ἀναμνήσεων, «ὑπάρχουν καὶ ἄλλες πολλὲς χιλιάδες στὸ βάθος, κάτω ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο, τὸ ὁποῖο φωτίζει ἡ συνειδήσις μας. Ἡ περασμένη ζωὴ μας βρῖσκεται ἐκεῖ διατηρημένη ἕως τὶς ἐλάχιστες λεπτομέρειες... Δὲν λησμονοῦμε τίποτε... Κάθε τι, πού ἔχομεν ἀντιληφθῆ ἢ θελήσει ἀπὸ τότε πού ἐξύπνησεν ἡ συνειδήσις μας, ἐπιμένει καὶ διατηρεῖται ἐκεῖ διὰ παντός»¹⁹.

16. Δ. Αἰγινήτου, *Λόγος Προεδρικός ἐν πανηγυρικῇ συνεδρίᾳ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν τῆς 26 Δεκ. 1929*, σ. 26.

17. Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, *ἔνθ' ἄνωτ.*, σ. 240.

18. Edmond Rochedieu, *Ψυχολογία καὶ πνευματικὴ ζωὴ*, μτφρ. Δ. Χαροκόπου, Ἀθήνα, 1950, σσ. 146-147.

19. H. Bergson, *L'énergie spirituelle*, σσ. 101-102 ἐν Edmond Rochedieu, *ἔνθ' ἄνωτ.*, σ. 146.

θ) Ἡ λεγομένη «*Ψυχολογία τοῦ βάθους*» ὁμιλεῖ σήμερα γιὰ τὸ «*πολύπλοκο πλέγμα*» (*intricate plexus*) τῶν ἀσυνειδήτων ἀναμνήσεων, πολλὲς ἀπὸ τίς ὁποῖες ἔχουν τίς ρίζες τους στὶς συναισθηματικὲς ἐμπειρίες τῆς παιδικῆς ἡλικίας²⁰. Οἱ ἀναμνήσεις αὐτὲς ἔχουν δυναμικὸν χαρακτῆρα, ἐπιδροῦν μὲ δυναμισμὸ στὸν ψυχικὸ βίον, στὴ σκέψι, στὸ συναίσθημα, στὶς ἐπιθυμίες καὶ στὴν καθ' ὅλου συμπεριφορὰ, «*συνιστῶσαι ἀσυνειδήτητα ἐλατήρια τούτων*»²¹.

Ἐὰν κατὰ τὴ μονομερῆ «*πανσεξουαλική*» ψυχανάλυσι τοῦ Freud (Φρόυντ) οἱ δυναμικὲς αὐτὲς ἀναμνήσεις συνδέωνται μὲ ἀπωθημένους στὸ ἀσυνείδητο ἐκδηλώσεις τοῦ γενετησίου ἐνστικτοῦ (*libido*)²² καὶ ἐὰν κατὰ τὴν ἀτομικὴ ψυχολογία» τοῦ Adler οἱ ἀσυνειδήτες ἀναμνήσεις ὠθοῦν πρὸς κυριαρχίαν καὶ ἐπιβολήν, πού ἐπιδιώκει τὴν ἐξουδετέρωσι κάποιου συναισθήματος μειονεξίας καὶ κατωτερότητος²³, ὁ Jung, ἀρνούμενος τὴ μονομέρεια τῶν δύο αὐτῶν θεωριῶν χωρὶς νὰ ἀμφισβητῆ τὰ ὀρθὰ στοιχεῖα τους, προβάλλει τὴν ἰδική του «*ἀναλυτικὴ*» ἢ «*συμπλεγματικὴ ψυχολογία*», ἡ ὁποία δίδει ἄλλο περιεχόμενο στὶς δυναμικὲς ἀσυνειδήτες ἀναμνήσεις.

Οἱ ἀναμνήσεις αὐτὲς συνδέονται μὲ ἀτομικὰ προσωπικὰ στοιχεῖα καὶ μὲ κοινὰ σὲ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους (*kollektive*) περιεχόμενα. Τὰ τελευταῖα εἶναι ἔμφυτες προδιαθέσεις τρόπων ἐνεργείας καὶ ἀντιδράσεως τῆς ψυχῆς (κατὰ τὸν ἀμερικανικὸ Behaviorismus, «*patterns of behaviour*»), πού ἀπὸ τὸν Γιούνγκ ὀνομάζονται «*ἀρχέτυποι*». Αὐτοὶ εἶναι τὸ «*δημιουργικὸ μητρικὸ ἔδαφος τῆς συνειδήσεως*», τὴν ὁποία ὀδηγοῦν ἐνστικτωδῶς σὲ τυπικοὺς τρόπους συμπεριφορᾶς, πού ἀποβλέπουν στὴν πραγμάτωσι ἀνθρωπίνων σχέσεων καὶ συναρτήσεων καὶ στὴν ἱκανοποίησι θεμελιωδῶν ὑπαρξιακῶν ἀναγκῶν καὶ ἀξιολογικῶν αἰτημάτων. Ἡ ὀνομασία «*ἀρχέτυποι*» δόθηκε ἀπὸ τὸν Jung, διότι «*οἱ συνδεόμενες μὲ αὐτοὺς ἐνδόμυχες ἀναμνήσεις τοῦ ἀνθρωπίνου γένους μεταφέρονται ἀπὸ τὴ σφαῖρα τοῦ ἀσυνειδήτου στὸ πεδίο τῆς συνειδήσεως μὲ πανάρχαιες καὶ διατηρούμενες στὴν ἀσυνείδητη μνήμη τυπικὲς μορφές, φηγοῦρες καὶ σύμβολα, πού ἐξωτερικεύονται στὰ ὄνειρα, στὰ ὄραματα, στὶς συλλήψεις τῆς φαντασίας καὶ ἐμψυχώνουν τοὺς*

20. Henry A. Murray-Clyde Kluckhohn, *Outline of a conception of Personality*, στὸ συλλογικὸ ἔργο *Personality in Nature, Society and Culture*, New York, 1950, σ. 4.

21. Ἰ. Κ. Παπαζαχαρίου, *Γενικὴ Ἑγκληματολογία*, τόμ. Α' Εἰσαγωγή, Ἀθήνα, 1950, σ. 83. Ed. Rochedieu, *ἐνθ' ἄνωτ.*, σσ. 43 ἔξ.

22. Βλ. δειγματοληπτικῶς στὰ ἔξῃς: C. T. Eschenröter, *Hier irrte Freud*, 1986. H. M. Lohmann, *Freud zur Einführung*, 1986.

23. Βλ. H. L. καὶ R. R. Ansbacher (ἔκδ.), *Die Individualpsychologie Alfred Adlers*, 1970. R. Dreikurs, *Grundbegriffe der Individualpsychologie*, 1969.

μύθους, τοὺς θρύλους, τὶς τέχνες, τοὺς πολιτισμοὺς καὶ τὶς θρησκείες τῶν λαῶν»²⁴.

2. Ἡ φιλοσοφικὴ – γνωσιολογικὴ ἔννοια τῆς «ἀναμνήσεως»

α) Τὴν ἔννοια τῆς «ἀναμνήσεως» συνέδεσε στενότερα μὲ τὸν γνωσιολογικὸ ὀρθολογισμό του ὁ Πλάτων (ε'-δ' αἰὼν π.Χ.), ὁ ὁποῖος ἀνέπτυξε περαιτέρω τὴ διδασκαλία τοῦ Παρμενίδη (στ'-ε' αἰ. π.Χ.). Ὁ πρόδρομος αὐτὸς τοῦ Πλάτωνος δίδαξε ὅτι ὄχι μὲ τὶς αἰσθήσεις, ἀλλὰ μόνον μὲ τὴ νόησι εἶναι δυνατὸ νὰ γνωρίσωμε τὴν οὐσία τῶν ὄντων, τὸ εἶναι, τὸ ὄντως ὄν, πού εἶναι ἄπειρον, ἀναλλοίωτον, ἄφθαρτον, αἰώνιον, ἀκίνητον. Ὁ κόσμος τῆς ἐκ τῶν αἰσθήσεων ἐμπειρίας εἶναι ἀπατηλὸν φαινόμενο, ἀπατηλὴ δόξα καὶ ὄχι τὸ ὄντως ὄν, διότι δὲν ἔχει τὰ γνωρίσματα τοῦ εἶναι καὶ τοῦ ὄντως ὄντος, δηλαδή τὴν ἐνότητα καὶ τὸ ἀναλλοίωτον, ἀλλ' ἀντιθέτως παρουσιάζει πολλαπλότητα, μεταβολὴς καὶ φθορὰς. Ὡστε τὸ ὄντως ὄν γίνεται γνωστὸν ὄχι μὲ τὴν ἐκ τῶν αἰσθήσεων ἐμπειρία, ἀλλὰ μὲ τὴ νόησι²⁵.

Ὁ Πλάτων, προωθώντας τὴ διδασκαλία τοῦ Παρμενίδου, συνέδεσε τὴ λειτουργία τῆς νοήσεως μὲ τὴν ἔννοια τῆς ἀναμνήσεως. Γιὰ νὰ ὑπάρξη, λέγει, ὀρθὴ γνῶσις, αὐτὴ πρέπει νὰ κατευθύνεται πρὸς τὴν οὐσία τῶν ὄντων, πρὸς τὸ ἐνιαῖο καὶ ἀναλλοίωτο καὶ ὄχι πρὸς τὰ φαινόμενα τοῦ κόσμου, γιὰ τὰ ὁποῖα ὑπάρχουν μόνον «δόξαι». Ἡ ἐμπειρικὴ γνῶσις τῶν αἰσθήσεων εἶναι ψευδής, διότι τὰ φαινόμενα τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου εἶναι μεταβλητὰ καὶ ἐφήμερα, ὑποκείμενα σὲ διαρκῆ γένεσι καὶ φθορά. Μόνον οἱ ιδέες, κατὰ τὸν Πλάτωνα, εἶναι τὸ ὄντως ὄν, ἡ οὐσία τοῦ κόσμου· μόνον αὐτὲς εἶναι αἰώνιες καὶ ἄφθαρτες. Ἐπομένως, μόνον αὐτὲς εἶναι δυνατὸν νὰ γίνουν ἀντικείμενον ἀληθινῆς γνώσεως, ἡ ὁποία πρέπει νὰ ἀποκαλύπτῃ σ' ἐμᾶς τὴν οὐσία τοῦ κόσμου. Ἡ κατανόησις τῶν ιδεῶν γίνεται μὲ ἔννοιες, οἱ ὁποῖες εἶναι προϊὸν τῆς νοήσεως. Ὡστε μόνον μὲ τὴ νόησι φθάνομε στὴ γνῶσι τῆς οὐσίας τοῦ παντός. Τοῦτο ἐπιτυγχάνεται, διότι ἡ γνῶσις εἶναι ἀνάμνησις. Ἡ ψυχὴ, ἡ ὁποία κατωλίσθησε στὴ γῆ ἐκ τοῦ βασιλείου τῶν ιδεῶν καὶ περιεβλήθη τὸ σῶμα, —ὅταν βλέπῃ τὰ πράγματα τοῦ κόσμου, τὰ ὁποῖα εἶναι ἀπεικάσματα τῶν αἰωνίων προτύπων, τῶν ιδεῶν—, φέρει στὴ

24. Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, *Τὸ ἔργο τοῦ C. G. Jung ἀπὸ χριστιανικὴ σκοπιά*, Ἀθήνα, 1991, σ. 7. Τοῦ ἰδίου, *Γιούγκ Κάρλος*, Ἱστορικὴ καὶ Ἡθικὴ Ἑγκυκλοπαιδεία (=Θ.Η.Ε.), τόμ. 4, Ἀθήνα, 1964, στ. 707 ἐξ. καὶ 995 ἐξ.

25. Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, *Ἐγχειρίδιον Φιλοσοφίας*, Τεύχος Α', ἐν Θεσσαλονίκῃ 1967, σ. 53.

μνήμη της τις ιδέες, όπως κάποιος, βλέποντας μίαν εικόνα έχει την ανάμνησιν τοῦ εἰκονιζομένου προσώπου. Ἐπομένως, ἡ γνῶσις εἶναι κάτι, ποῦ ὑπάρχει μέσα στήν ψυχὴ μας α priori ὡς ἀνάμνησις καὶ μὲ νοσταλγία ζητοῦμε νὰ τὸ ἐπανεύρωμε²⁶.

Εἶναι ἄξιον ἰδιαιτέρας προσοχῆς, ὅτι ὁ Πλάτων συνδέει τὴν ἔννοια τῆς ἀναμνήσεως μὲ τὸ ἀναζητεῖν: «Μὲ ποιό τρόπο, —λέγει—, θ' ἀναζητήσεις τοῦτο ποῦ ἀγνοεῖς παντελῶς τί εἶναι; Ποιό ἀπὸ ὅσα δὲν γνωρίζεις θὰ θέσεις ὡς στόχο σου καὶ θ' ἀναζητήσεις; Ἦ, ἀκόμα κι ἂν κατὰ τύχη τὸ βρεῖς, πῶς θὰ ξέρεις ὅτι εἶναι αὐτὸ τὸ ὁποῖο ἐσὺ δὲν γνώριζες; ... Ὁ ἄνθρωπος δὲν μπορεῖ ν' ἀναζητᾷ οὔτε αὐτὸ ποῦ ξέρει, οὔτε αὐτὸ ποῦ ἀγνοεῖ. Γιατί αὐτὸ ποῦ ἤδη ξέρει δὲν τὸ ἀναζητᾷ —τὸ γνωρίζει καὶ δὲν χρειάζεται νὰ ψάξει νὰ τὸ βρεῖ— οὔτε ὅ,τι ἀγνοεῖ ἀναζητεῖ, γιατί δὲν ξέρει τί ν' ἀναζητήσει» («Καὶ τίνα τρόπον ζητήσεις τοῦτο ὃ μὴ οἶσθα τὸ παράπαν ὅτι ἐστίν; Ποῖον γὰρ ὧν οὐκ οἶσθα προθέμενος ζητήσεις; Ἦ εἰ καὶ ὅτι μάλιστα ἐντύχεις αὐτῷ, πῶς εἶση ὅτι τοῦτό ἐστιν ὃ σὺ οὐκ ἤδησθα; ... Οὐκ ἔστιν ζητεῖν ἀνθρώπῳ οὔτε ὃ οἶδε οὔτε ὃ μὴ οἶδε. Οὔτε γὰρ ἂν ὃ γε οἶδεν ζητοῖ — οἶδεν γὰρ καὶ οὐδὲν δεῖ τῷ γε τοιούτῳ ζητήσεως — οὔτε ὃ μὴ οἶδεν, οὐδὲ γὰρ οἶδεν ὅ,τι ζητήσει») ²⁷.

Στὴ συνέχεια ὁ Πλάτων στὸ ἴδιο ἔργο του «Μένων» θέτει στὸ στόμα τοῦ Σωκράτους τὴν προβολὴ τῆς διδασκαλίας, κατὰ τὴν ὁποία ἡ γνωσιολογικὴ ἀνάμνησις συναρτᾶται ὄχι μόνον πρὸς τὸ βασιλεῖο τῶν ἰδεῶν, ἀλλὰ καὶ πρὸς τὶς μετενσαρκώσεις τῆς ψυχῆς:

«Ἐπειδὴ λοιπὸν ἡ ψυχὴ εἶναι ἀθάνατη καὶ ἔχει γεννηθεῖ πολλές φορές καὶ ἔχει δεῖ τὰ πάντα, καὶ ἐδῶ καὶ στὸν Ἄδη..., δὲν εἶναι καθόλου περιεργο νὰ μπορεῖ τούτῃ νὰ θυμᾶται... Τίποτα δὲν τὴν ἐμποδίζει, ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποῦ θὰ θυμηθεῖ μόνο ἓνα —γεγονὸς ποῦ οἱ ἄνθρωποι ὀνομάζουν μάθησι— ν' ἀνακαλύψει ὅλα τὰ ὑπόλοιπα κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο, ἐὰν βέβαια εἶναι γενναία καὶ δὲν κουράζεται μὲ τὴν ἀναζήτησι· γιατί ἡ ἀναζήτησι καὶ ἡ μάθησι εἶναι γενικὰ ἀνάμνησι» («Ἦτε οὖν ἡ ψυχὴ ἀθάνατός τε οὐσα καὶ πολλάκις γεγονυῖα, καὶ ἑωρακυῖα τὰ ἐνθάδε καὶ τὰ ἐν Ἄιδου καὶ πάντα χρήματα..., οὐδὲν θαυμαστόν αὐτὴν ἀναμνησθῆναι... Οὐδὲν κωλύει ἐν μόνον ἀναμνησθῆναι — ὃ δὴ μάθησιν καλοῦσιν ἄνθρωποι— τᾶλλα πάντα αὐτὸν ἀνευρεῖν, ἐὰν

26. Ἔνθ' ἄνωτ., Herbert Schnädelbuch, *Erkenntnistheorie zur Einführung*, Hamburg 2002, σσ. 97-98. Johannes Hessen, *Lehrbuch der Philosophie*, τόμ. 1, Wissenschaftslehre, München-Basel ²1950, σ. 230.

27. Πλάτωνος, *Μένων*, 80 d ἐξ., ἔκδοσις Κάκτου, σειρὰ «Ἑλληνες», ἀρ. 187, Ἀθήνα, 1993, σσ. 84 ἐξ.

τις ἀνδρείος ἢ καὶ μὴ ἀποκάμη ζητῶν· τὸ γὰρ ζητεῖν ἄρα καὶ τὸ μανθάνειν ἀνάμνησις ὄλον ἐστίν»²⁸.

Ἡ διδασκαλία τοῦ Πλάτωνος περὶ γνώσεως καὶ μαθήσεως ἐκ τοῦ αργιόρι περιεχομένου τῆς ἀναμνήσεως, ἀπαλλαγμένη ἀπὸ τὰ μυθικὰ περιβλήματα τῆς (βασιλείου ιδεῶν – μετεμψυχώσεις) ἐπέδρασε στὴν φιλοσοφικὴ σκέψι τῶν μεταγενεστέρων. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ μετάβασις ἐκ τοῦ ὑπερβατικοῦ Ὁρθολογισμοῦ τοῦ Πλάτωνος στὸν Θεολογικὸ περὶ τῆς πηγῆς τῆς γνώσεως Ὁρθολογισμὸ τοῦ Πλωτίνου καὶ τοῦ ἱεροῦ Ἀύγουστίνου. Ὁ πρῶτος τοποθετεῖ τὸν κόσμον τῶν ιδεῶν στὸν Νοῦν. Οἱ ιδέες δὲν εἶναι πλέον ἓνα βασιλείου οὐσιῶν, ποὺ ὑπάρχουν αὐτὲς καθ' ἑαυτὲς, ἀλλὰ ζωντανὴ αὐτοανάπτυξις τοῦ Νοῦ. Ἐξ αὐτοῦ τοῦ κοσμικοῦ λογικοῦ πνεύματος ἀπορρέει τὸ ἰδικό μας πνεῦμα. Μεταξὺ ἀμφοτέρων ὑφίσταται ἐσωτάτη μεταφυσικὴ συνάρτησις. Ἐπομένως, εἶναι περιττὴ ἡ παραδοχὴ μιᾶς προκοσμικῆς θέας τῶν ιδεῶν. Ἡ γνώσις ἐρχεται ἀπλοῦστατα ἐκ τοῦ ὅτι τὸ ἀνθρώπινο πνεῦμα ὑποδέχεται τίς ιδέες ἀπὸ τὸν «Νοῦν». Αὐτὴ ἡ ὑποδοχὴ χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὸν Πλωτῖνο ὡς ἐκλαμψις. «Τὸ λογικὸ μέρος τῆς ψυχῆς μας γεμίζει πάντοτε καὶ καταναγάζεται ἐκ τῶν ἄνω»²⁹.

Ἡ διδασκαλία αὐτὴ τροποποιήθηκε κατὰ χριστιανικὸν τρόπον ἀπὸ τὸν ἅγιον Ἀύγουστίνον, ἀπὸ τὸν ὁποῖον ὁ Νοῦς τοῦ Πλωτίνου ἀντικαταστάθηκε ἀπὸ τὸν Θεόν. Εἶναι ἀληθές, ὅτι ὁ Ἀύγουστίνος, ὑπὸ τὴν εἰδολογικὴν ἐπίδρασι τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Πλωτίνου, πιστεύει ὅτι ὑπάρχει ὁ ὑπεραισθητὸς νοητὸς κόσμος («mundus intelligibilis»). Ἄλλ' ἐὰν οἱ νοητὲς ιδέες γιὰ μὲν τὸν Πλάτωνα ἀποτελοῦν βασιλείου αὐτοτελῶν οὐσιῶν, γιὰ δὲ τὸν Πλωτῖνο ὑπάρχουν μέσα στὸν κοσμικὸν «Νοῦν», αὐτὲς γιὰ τὸν ἱ. Ἀύγουστίνον εἶναι δημιουργικὰ διανοήματα τοῦ προσωπικοῦ Θεοῦ τοῦ Χριστιανισμοῦ. Ἡ γνώσις δημιουργεῖται ἐκ τοῦ ὅτι οἱ ιδέες ἐκπέμπονται τρόπον τινὰ ὡς ἀκτῖνες ἀπὸ τὸν Θεὸ καὶ εἰσέρχονται στὸ πνεῦμα μας, τὸ ὁποῖον ἔτσι ἔχει κατ' ἄμεσον ἀναμνηστικὸν τρόπον τὴν θεὰν αὐτῶν μέσα στὸ ἐσωτερικὸ βίωμα, ποὺ δημιουργεῖται ἐκ τοῦ ὅτι ἐντὸς τοῦ ἀνθρώπινου πνεύματος ἀφυπνίζονται καὶ ἐνεργοποιοῦνται οἱ «rationes aeternae», οἱ ἀμετάβλητες-ἀλήθειες τῆς Λογικῆς, τῶν Μαθηματικῶν, τῆς Ἡθικῆς, τῆς Αἰσθητικῆς κ.λπ., ποὺ ἀντιστοιχοῦν στίς ἀκτινοβολούμενες ιδέες, οἱ ὁποῖες μέσα στὴ θεία

28. Πλάτωνος, *Μένων* 81c ἐξ., ἐνθ' ἀνωτ., σσ. 96 ἐξ.

29. Πλωτίνου, *Ἐννεάδες* III, 8, 3. Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, *Πλωτῖνος*, ΘΗΕ, τόμ. 10 (1960), σσ. 449-450. Α. Η. Armstrong – R. A. Markus, *Christian Faith and Greek Philosophy*, London 1960. V. Schubert, *Plotin-Einführung in sein Philosophieren*, 1973. Johannes Hessen, ἐνθ' ἀνωτ., σ. 231.

Διάνοια, στο θεϊο Πνεῦμα, εἶναι τὰ θεῖα ἀρχικά πρότυπα, συμφώνως πρὸς τὰ ὅποια δημιουργήθηκαν τὰ πάντα. Τὸ πνεῦμά μας γνωρίζει μέσα του τὶς αἰώνιες καὶ ἀμετάβλητες ἀλήθειες διὰ τῆς ἀκτινοβολίας εἰς αὐτὸ τοῦ θείου φωτός³⁰.

Ὁ ἐκχριστιανισμένος Πλατωνισμὸς καὶ Πλωτινισμὸς τοῦ ἁγίου Αὐγουστίνου γνωρίζει τὸν a priori παράγοντα στὴ διαδικασία τῆς γνωστικῆς λειτουργίας καὶ ὁμιλεῖ, ὅπως καὶ ὁ Πλάτων, περὶ τῆς ἀναμνήσεως ὡς πεμπτουσίας τῆς μαθήσεως καὶ τῆς γνώσεως καὶ ὡς ἀποχρῶντος λόγου τῆς γνωστικῆς ἀναζητήσεως. Γι' αὐτὸ ὁ Ι. πατὴρ, ἀναφερόμενος στὰ ἀντικείμενα τῆς γνώσεως, τονίζει πάλιν στὶς «Ἐξομολογήσεις» του τὰ ἑξῆς: «(Τὰ ἀντικείμενα αὐτὰ) ἦσαν καὶ προηγουμένως στὴν ψυχὴ μου, δηλαδή προτοῦ νὰ διδαχθῶ... Ποῦ λοιπὸν καὶ πῶς θὰ τὰ ἀνεγνώριζα καὶ πῶς θὰ ἔλεγα “ναί, αὐτὸ εἶναι ὀρθόν, ἀληθινόν”, ἂν δὲν εὐρίσκοντο ἤδη εἰς τὴν ἀνάμνησίν μου, θαμμένα εἰς τόσον μεγάλα βάθη... Ἡ γνῶσις τῶν ἀντικειμένων... δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο, παρὰ ἢ διὰ τῆς σκέψεως περιγραφὴ καὶ προσεκτικὴ ἐποπτεία ἐκείνων, ποὺ εὐρίσκονται ἤδη εἰς τὴν μνήμην εἰς χαώδη καὶ ἄτακτον κατάστασιν, μὲ τὸν σκοπὸν, ὅπως ἀφοῦ εὐρίσκονται ἤδη, κατὰ τινὰ τρόπον, κάτω ἀπὸ τὰ χέρια μας ἀντὶ νὰ εἶναι διεσπαρμένα, ἀγνωσμένα, ἐμφανίζονται εὐκόλα εἰς τὴν προσοχὴν. Καὶ πόσα τοιαύτης φύσεως ἀντικείμενα... δὲν περιέχει ἡ μνήμη μου; Εἶναι αὐτὸ ποὺ ὀνομάζομεν διδασκαλίαν καὶ μάθησιν»³¹.

Ὁ μετριάσιμος Πλατωνισμὸς ὡς «Apriorismus» ἐμφανίζεται καὶ στοὺς νεωτέρους χρόνους. Ἔτσι λ.χ. τὸν 17ο αἰῶνα ὁ γάλλος Nicolas Malebranche (1638-1715), ποὺ ἔχει ὑποστῆ τὴν ἐπίδρασι τοῦ ἁγίου Αὐγουστίνου, τονίζει ὅτι ἡ γνῶσις πραγματοποιεῖται μὲ τὴν ἀνάμνησι καὶ ἀναγνώρισι στὰ διάφορα πράγματα τῶν ἰδεῶν τους, οἱ ὅποιοι νοοῦνται πλατωνικῶς ὡς ἀρχέτυπα, ὡς εἰκονικὰ πρότυπα καὶ μοντέλα τῶν πραγμάτων. Ἐπίσης, ὁ φιλόσοφος αὐτὸς δέχεται ὅτι οἱ ἰδέες προέρχονται ἐκ τοῦ Θεοῦ εἰς τρόπον ὥστε «nous voyons toutes choses en Dieu»³².

Στὴ σκέψι τοῦ Malebranche εἶχεν ἐπιδράσει ἐπίσης ὁ γάλλος René Descartes (1596-1650), ὁ ὅποιος ἔβλεπε στὴν γνῶσι ἓνα εἶδος ἀναμνήσεως καὶ ἀναγνώρισεως στὰ πράγματα τῶν «ἐμφύτων ἰδεῶν» (ideae innatae), οἱ

30. Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, Ὁ Ἅγιος Αὐγουστίνος καὶ ἡ Φιλοσοφία τῆς Θρησκείας, ἐν Ἀθήναις 1955. Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, Κριτικὴ Εἰσαγωγή εἰς τὸ ζήτημα τῶν σχέσεων Θρησκείας καὶ Γνώσεως, ἐν Ἀθήναις 1955, σ. 61. K. Flasch, Augustinus-Einführung in sein Denken, 1980. S. Gilson, Der heilige Augustinus— Eine Einführung in seine Lehre, 1930. Johannes Hessen, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 231.

31. Αὐγουστίνου, Ἐξομολογήσεις, ἐνθ' ἄνωτ., σσ. 46-47.

32. Johannes Hessen, ἐνθ' ἄνωτ.

ὁποῖες δὲν προέρχονται ἐκ τῆς ἐμπειρίας τῶν αἰσθήσεων, ἀλλ' ἀποτελοῦν θεοδώρητη ἔμφυτη πρωταρχικὴ περιουσία τοῦ νοῦ μας³³.

Κατὰ τὸν Gottfried Leibniz (Λάιμπνιτς) (1646-1716) οἱ ἰδέες αὐτὲς δὲν εἶναι ἔτοιμες ἔννοιες, ἀλλὰ δυναμικὰ «ἐν πυρῆνι» πνευματικὰ κίνητρα, ποὺ ὠθοῦν τὸ πνεῦμα νὰ σχηματίζει ὠρισμένες ἔννοιες ἀνεξαρτήτως τῆς ἐκ τῶν αἰσθήσεων ἐμπειρίας. Γι' αὐτὸ ὁ ἴδιος ἐπισημαίνει, ὅτι στὸ γνωστὸ σχολαστικὸ ἀξίωμα «*nihil est in intellectu, quod prius non fuerit in sensu*» πρέπει νὰ γίνη ἡ σημαντικὴ προσθήκη «*nisi intellectus ipse*»³⁴.

Τὸ a priori στοιχεῖο τῆς ἀναμνήσεως εὐρίσκεται λανθανόντως καὶ στὴν κριτικὴ θεωρία τοῦ Immanuel Kant (1724-1804), συμφώνως πρὸς τὴν ὁποία τὸ a posteriori ὕλικὸ τῆς ἐμπειρίας τῶν αἰσθήσεων μορφοποιεῖται κατὰ τὴν γνωστικὴ λειτουργία μὲ τις a priori ἔμφυτες ἐποπτειακὲς μορφές τοῦ χώρου καὶ τοῦ χρόνου καὶ μὲ τις «κατηγορίες» τοῦ νοῦ, γιὰ τις ὁποῖες ἤδη εἶχεν ὀμιλήσει ὁ Ἀριστοτέλης, εἰσαγαγὼν τὸν σχετικὸ ὄρο στὴ φιλοσοφία καὶ συνδέσας αὐτὸν περισσότερον μὲ τὴν Ὀντολογία καὶ λιγώτερο μὲ τὴν Γνωσιολογία³⁴. (Περισσότερα περὶ τῆς Κριτικῆς Θεωρίας τοῦ Kant καὶ τις ἐπιπτώσεις τῆς στὴ φιλοσοφία ἕως τις ἡμέρες μας γίνεται λόγος σὲ διάφορα δημοσιεύματα τοῦ γράφοντος)³⁵.

Ἀσφαλῶς ὁ Πλατωνισμὸς, ὁ Πλωτινισμὸς, ὁ Αὐγουστινισμὸς καὶ τὰ κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον πλατωνίζοντα ρεύματα τῆς Γνωσιολογίας τῶν νεωτέρων χρόνων δὲν παραβλέπουν τὸν ρόλο τῶν αἰσθήσεων στὴν γνωστικὴ λειτουργία, ἀλλὰ θεωροῦν τὸν ρόλο αὐτὸ δευτερεύοντα καὶ δίδοντα ἀπλῶς ἀφορμὴν στὸ νὰ ἀφυπνισθῇ καὶ ἐνεργοποιηθῇ τὸ a priori περιεχόμενον τῆς ἀναμνήσεως.

Ἐξ ἄλλου πρέπει νὰ ἐπισημανθῇ ὅτι ἡ πλατωνίζουσα καὶ ἡ αὐγουστινίζουσα ἔννοια τῆς ἀναμνήσεως, οἱ ὁποῖες κατὰ κάποιον τρόπο ἐπηρεάζουν ὅλες τις μορφές τοῦ γνωσιολογικοῦ Ὀρθολογισμοῦ, ἀναφέρονται ὄχι μόνον στὴ γνῶσι τῶν ὑλικῶν πραγμάτων, ἀλλὰ καὶ στὴ σύλληψη ἀπὸ τὸ πνεῦμα μας τῶν πνευματικῶν καὶ ἠθικῶν ἀξιῶν καὶ τῶν ἀφηρημένων γνώσεων ἢ τῶν συναισθηματικῶν καὶ βουλητικῶν καταστάσεων, ποὺ ξεφεύγουν ἀπὸ τὴν

33. *Αὐτόθι*. Περισσότερα βλ. R. Specht, *Descartes*, 1984.

34. Johannes Hessen, *ἔνθ' ἄνωτ.* P. Heintel/L. Nagel (ἔκδ.), *Zur Kantforschung der Gegenwart*, 1921. P. F. Strawson, *Die Grenzen des Sinns: Ein Kommentar zu Kants "Kritik der reinen Vernunft"*, 1981.

35. Δειγματοληπτικῶς βλ. στὰ ἐξῆς: Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, *Κριτικὴ Εἰσαγωγή εἰς τὸ ζήτημα τῶν σχέσεων Θρησκείας καὶ Γνώσεως*, Ἀθῆναι, 1955. Τοῦ ἰδίου, *Τὰ ὄρια τῆς ἐπιστημονικῆς γνώσεως* (Πρωτανικὸς λόγος), Ἀθῆναι, 1981. Τοῦ ἰδίου, *Ἡ Φιλοσοφία τῆς Θρησκείας τοῦ Immanuel Kant*, Ἀθῆναι, 1999.

ἐμπειρία τῶν αἰσθήσεων. Ἐποκαλυπτικές εἶναι ἐπὶ τοῦ προκειμένου οἱ ἐξῆς διατυπώσεις τοῦ ἁγίου Αὐγουστίνου ἀπὸ τὸ πολυσέλιδο περὶ μνήμης κεφάλαιο τοῦ βιβλίου τῶν «Ἐξομολογήσεων»: «Δὲν εἶναι μόνον τὰ ἀντικείμενα αὐτὰ (τὰ ὑλικά), ποῦ ἠμπορεῖ νὰ συγκρατήσῃ ἡ μνήμη μου... Ἡ μνήμη περιέχει τὰς ἀπειρούς σχέσεις τῶν ἀριθμῶν καὶ τῶν μέτρων, ἐκ τῶν ὁποίων καμμιὰ δὲν μετεβιβάσθη εἰς αὐτὴν διὰ μιᾶς αἰσθήσεως τοῦ σώματος, διότι δὲν ἔχουν οὔτε χρῶμα, οὔτε ἦχον, οὔτε ὄσμήν, οὔτε γεῦσιν, οὔτε γίνονται διὰ τῆς ἀφῆς προσιτά... Καὶ αἱ διάφοροι θυμικαὶ (συναισθηματικαὶ) καταστάσεις τῆς ψυχῆς μου συγκρατοῦνται εἰς τὴν μνήμην μου... Ἐνθυμοῦμαι ὅτι ἤμουν κάποτε εὐθύμος, ἐνῶ τώρα δὲν εἶμαι. Ἐνθυμοῦμαι τὴν λύπην τοῦ παρελθόντος ἐνῶ τώρα δὲν εἶμαι λυπημένος. Ἐνθυμοῦμαι ὅτι κάποτε εἶχα φοβηθῆ, ἐνῶ τώρα δὲν κατέχομαι ἀπὸ φόβον. Ἐνθυμοῦμαι τὴν παλαιὰ πλεονεξία μου, ἐνῶ τώρα δὲν εἶμαι πλεονέκτης... Δὲν εἶδα ποτὲ διὰ μιᾶς σωματικῆς αἰσθήσεως τὴν χαρὰν μου, οὐδέποτε τὴν ἤκουσα, οὐδέποτε τὴν ὠσφράνθηκα, οὐδέποτε τὴν ἐγεύθηκα ἢ τὴν ἤγγισα. Τὴν γνωρίζω ὅμως ἐκ πείρας... Ἀλλὰ ποῦ καὶ πότε ἔμαθα ἐκ πείρας τὴν μακαρίαν ζωὴν, ὥστε νὰ τὴν ἐνθυμοῦμαι, νὰ τὴν ἀγαπῶ καὶ νὰ τὴν ποθῶ;... Πάντες ἀνεξαίρετως ποθοῦμεν νὰ εἴμεθα μακάριοι... Ὅλοι ἐπιδιώκουν... τὴν χαρὰν... Τὴν χαρὰν ἀναγνωρίζομεν εἰς τὴν μνήμην μας»³⁶.

Ἡ πνευματικὴ μνήμη, κατὰ τὸν ἱ. Αὐγουστίνου, φθάνει στὴν κορυφώσι της, ὅταν μὲ τὴν σχετικὴ ἔμφυτη ἀνάμνησι φέρωμε στὸν νοῦν μας ὄχι τὸ παρελθόν, ἀλλὰ τὸ Αἰώνιον. Τὴν μνήμη τοῦ Αἰωνίου τονίζει ἰδιαίτερος ὁ ἱ. πατὴρ στὴν Ἐπιστολὴ του στὸν Νεβριδίον (Nebriidius)³⁷.

3. Οἱ ἔννοιες τῆς μνήμης καὶ τῆς ἀναμνήσεως ἀπὸ ἄποψι θεολογικῆ

α) Τὰ λεχθέντα σὺ τὸ τέλος τοῦ προηγουμένου κεφαλαίου περὶ τῆς μνήμης τοῦ Αἰωνίου γίνονται πλέον συγκεκριμένα στὶς «Ἐξομολογήσεις» τοῦ ἁγίου Αὐγουστίνου, ὅπου γίνεται λόγος περὶ μνήμης τοῦ Θεοῦ. Ἡ μνήμη αὐτὴ ὑπερακοντίζει τὸ βεληνεκὲς τῆς μνήμης τῶν «κτηνῶν καὶ τῶν πτηνῶν».

36. Αὐγουστίνου, *ἐνθ' ἀνωτ.*, σσ. 42-61. Ὁ Hans-Georg Gadamer ἔχει ἐπισημάνει ὅτι κατὰ τοὺς ἀρχαίους Ἑλληνες Μητέρα τῶν Μουσῶν ἦταν ἡ Μνημοσύνη, θεὰ τῆς μνήμης: *Gesammelte Werke*, τόμ. 7, Tübingen 1991, σ. 264.

37. Αὐγουστίνου, *An Nebriidius*, Ep. VII, 1-2. E.-J. Thonnard, *Oeuvres de Saint Augustin VI* (Paris 1952), σσ. 473 ἔξ. H. Kuhn, *Anamnese (philosophisch)*, ἐν *Lexikon der Theologie und Kirche* (=LTK), τόμ. 1, Freiburg 1957, σσ. 483.

Ἀπευθυνόμενος πρὸς τὸν Θεὸν ὁ ἱ. πατὴρ ἐρωτᾷ: «Ποῦ νὰ Σὲ εὔρω; Ἐὰν Σὲ εὔρω ἐκτὸς τῆς μνήμης μου, δὲν θὰ σὲ ἐνθυμοῦμαι. Πῶς λοιπὸν νὰ Σὲ εὔρω, ἐφ' ὅσον δὲν θὰ Σὲ ἐνθυμοῦμαι; ... Ἀναζητῶν Σέ, ὦ Θεέ μου, δὲν Σ' εὔρηκα ἔξω ἀπὸ αὐτὴν (τὴν μνήμην). Διότι, ἀφ' ὅτου Σ' ἐγνώρισα, δὲν ἀνεκάλυφα τίποτα ἰδικόν Σου, πού νὰ μὴν εὑρίσκεται εἰς τὴν ἀνάμνησίν μου. Ἀφ' ὅτου δὲ Σὲ ἐγνώρισα, δὲν Σ' ἐλησμόνησα πλέον... Ἠξίωσες νὰ ἐνοικῆς εἰς τὴν μνήμην μου, ἀφ' ὅτου Σ' ἔχω γνωρίσει... Ἐνοικεῖς ἀναμφιβόλως εἰς αὐτὴν, ἀφοῦ Σ' ἐνθυμοῦμαι, ἀφ' ὅτου Σ' ἐγνώρισα καὶ Σὲ ἐπανευρίσκω ἐκεῖ, ὁσάκις Σ' ἐνθυμοῦμαι»³⁸. Οἱ λόγοι αὐτοὶ τοῦ ἁγίου Αὐγουστίνου εἶναι ἐφαλτήριο πρὸς τὴν θεώρησι τοῦ φαινομένου τῆς ἀναμνήσεως ἀπὸ θεολογικῆ σκοπιᾶ.

β) Ὁ Θεὸς ὑπάρχει ὄχι μόνον στὴ μνήμη ἐκάστου Χριστιανοῦ, ἀλλὰ καὶ στὴν συλλογικὴ μνήμη ὄλων τῶν ἀνθρώπων. Ἐνας ἀπὸ τοὺς «ἀρχετύπους», κατὰ τὸν ἤδη μνημονευθέντα Jung, διαμορφώνει τὴν θρησκευτικὴ νοσταλγία, τῆς ὁποίας ἡ ἱκανοποίησις ἐξοβελίζει τὸν κίνδυνο τῶν νευρώσεων καὶ ὑποβοηθεῖ τὴν ἀποκατάστασι τῆς ψυχικῆς ὑγείας³⁹. Οἱ πανανθρώπινες συλλογικὲς ἀσυνείδητες θρησκευτικὲς ἀναμνήσεις, πού ὑπάρχουν ἀκόμη καὶ στὴν ψυχὴ τῶν φαινομενικῶς ἀθέων, μαρτυροῦν ὅτι ἡ ἀναζήτησις τοῦ θεοῦ καὶ τῆς αἰωνιότητος εἶναι συνυφασμένη μὲ τὴν ψυχὴ⁴⁰.

Ἀπὸ θεολογικῆ σκοπιᾶ εἶναι δυνατὸν νὰ κατανοηθῇ αὐτό, ἐὰν ληφθῇ ὑπ' ὄψιν, ὅτι οἱ ὑπάρχουσες στὴ μνήμη τοῦ ἀνθρωπίνου γένους κοινὲς ὑποσυνείδητες ἀναμνήσεις ἔχουν τὶς βαθιεῖς ρίζες τους στὴν λεγομένη Πρωτοαποκάλυψι τοῦ Θεοῦ πρὸς τοὺς Πρωτοπλάστους. Πρόκειται γιὰ μιὰ μὴ λησμονημένη τελείως πρωταρχικὴ παράδοσι, γιὰ μιὰ *revelatio ante legem*. Αὐτὴ εἶναι ὁ πρωταρχικὸς βιωματικὸς πυρὴν ὄλων τῶν θρησκείων καὶ ἐξηγεῖ τὴ συμφωνία σὲ πολλὰ σημεῖα τοῦ περιεχομένου αὐτῶν καὶ τὴν ὑπερβαίνουσα τοπικὲς καὶ χρονικὲς συναρτήσεις χρῆσι κοινῶν λατρευτικῶν ἐννοιῶν καὶ συμβόλων (λ.χ. τῶν ἐννοιῶν τῆς θυσίας, τῆς ἐξιλέωσης, τῆς ἀπολυτρώσεως ἢ τῶν τελετῶν τῆς μνήσεως, τοῦ καθαρμοῦ, τοῦ φωτισμοῦ κ.λπ.)⁴¹.

Οἱ διαπιστώσεις αὐτὲς ἐπικυρώνονται καὶ ἀπὸ τὴν ἀνθρωπολογικὴ σκοπιᾶ, τὴν ὁποία χρησιμοποίησε ὁ ἅγιος Ἰουστίνος ὁ φιλόσοφος καὶ μάρτυς,

38. Αὐγουστίνου, *Ἐξομολογήσεις*, ἐνθ' ἄνωτ., σσ. 53-62.

39. Βλ. σχετικῶς: Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, *Τὸ ἔργο τοῦ Jung ἀπὸ χριστιανικῆ σκοπιᾶ*, σσ. 10 ἔξ.

40. Πρβλ. Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, *Ἀναβαθμοὶ τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος πρὸς τὸν Θεόν*, Ἀθήναι 1982.

41. Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, *Ἐρμηνευτικὲς προσεγγίσεις στὰ σημεῖα ἐπαφῆς μεταξὺ Χριστιανισμοῦ καὶ Βουδδισμού – Ἀνάτυπο ἀπὸ τὸν Χαριστήριο τόμο πρὸς τιμὴν τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου κ. Βαρθολομαίου*, Ἀθήνα, 2000, σ. 130.

τονίζοντας ότι ἡ πανανθρωπίνη ἀνάμνησις τοῦ Θεοῦ ἐξηγεῖται ἐκ τοῦ ὅτι ὁ ἀνθρώπινος λόγος συμμετέχει στὸν θεῖο Λόγο, διότι εἶναι «λόγος σπερματικός», εἶναι «σπέρμα» τοῦ θείου Λόγου⁴². Καὶ κατὰ Κλήμεντα τὸν Ἀλεξανδρέα «πᾶσι γὰρ ἀπαξιαπλῶς ἀνθρώποις, μάλιστα δὲ τοῖς περὶ λόγους ἐνδιατρίβουσιν, ἐνστέτακται τις ἀπόρροια θεϊκῆ»⁴³. Τόσον στὴν Πρωτοαποκάλυψι τοῦ Θεοῦ πρὸς τοὺς πρῶτους ἀνθρώπους, ἡ ὁποία εἶναι ἡ ἐντελέχεια τῆς πανανθρωπίνης θρησκευτικῆς προδιαθέσεως καὶ τῆς ὑποσυνείδητης ἀναμνήσεως, νοσταλγίας καὶ ἀναζητήσεως τοῦ ἀπολεσθέντος παραδείσου, ὅσον καὶ στὴν παραδοχὴ τοῦ συνεννοῦντος τοὺς ἀνθρώπους «σπερματικοῦ λόγου» θὰ ἦταν δυνατὸν νὰ στηριχθῆ ἡ ἀφετηρία οἰουδήποτε σοβαροῦ διαθρησκειακοῦ διαλόγου⁴⁴.

δ) Τὸ στοιχεῖο τῆς ἀναμνήσεως εἶναι ἰδιαίτερος συνειδητὸ στὸν Χριστιανισμό, ὅπου ἀφ' ἑνὸς διὰ τῶν μνημοσύνων «τῶν τελευτησάντων ἐξ ὀνόματος τὰς μνήμας ποιούμεθα»⁴⁵ καὶ ἀφ' ἑτέρου καθημερινῶς μὲ τὶς σχετικὲς ἐορτὲς ἔχομεν τὴν ἀνάμνησιν πτυχῶν τῆς ζωῆς τοῦ Κυρίου καὶ τῆς Θεομήτορος, τῶν ἀγγέλων, τῶν προφητῶν, τῶν ἁγίων, μαρτύρων, ὁμολογητῶν, ἀσκητῶν, παρθένων, ἐπισκόπων καὶ λοιπῶν ἁγίων κληρικῶν καὶ λαϊκῶν, ὡς καὶ γεγονότων, λ.χ. τῆς κατὰ τὴν Κυριακὴ τῆς Ὁρθοδοξίας ἀναστηλώσεως τῶν ἱ. εἰκόνων, τῆς Ὑψώσεως τοῦ Τιμίου Σταυροῦ κ.τ.τ. Στὸ Συναξαριστὴ καὶ στὰ Μηναιᾶ εὐρίσκομεν ἀναμνήσεις μεγάλων σεισμῶν ἢ ἐγκαινίων ἱ. Ναῶν, «θυρανοιξίων», «φωτοδρομίων» κ.λπ.⁴⁵

Κατὰ ταῦτα ἡ ἀνάμνησις, πού εἰδολογικῶς ὑπάρχει κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἦττον σὲ ὄλες τὶς θρησκείες, ἐξ ἐπόψεως περιεχομένου ἔχει ἰδιαίτερον ἔκτασι καὶ ἰδιαίτερο περιεχόμενο στὸν Χριστιανισμό, ὁ ὁποῖος, ὅπως ἔχει τονίσει ὁ ἀείμνηστος Καθηγητὴς καὶ Ἀκαδημαϊκὸς Γρηγόριος Παπαμιχαήλ, δὲν εἶναι μία ἀπλῶς τῶν Θρησκειῶν, ἀλλ' «ἡ» Θρησκεία, «ἡ μόνη δηλαδὴ ἐξ ὀλοκλήρου καλύπτουσα τὴν ἐννοίαν τῆς Θρησκείας, καθ' ὅλον αὐτῆς τὸ πλάτος καὶ τὸ βάθος, ἡ μόνη πραγματοποιῶσα τὴν ἰδέαν αὐτῆς»⁴⁶.

42. Ἰουστίνου, Ἀπολογία 2, 10· Migne Ἑ.Π. 6, 460: «Ὅσα γὰρ καλῶς αἰεὶ ἐφθέγγαντο καὶ εὖρον οἱ φιλοσοφῆσαντες ἢ νομοθετήσαντες κατὰ Λόγου μέρος εὐρέσεως καὶ θεωρίας ἐστὶ ποιηθέντα αὐτοῖς».

43. Κλήμεντος Ἀλεξανδρέως, Λόγος προτρεπτικὸς πρὸς Ἑλληνας, 6, Migne Ἑ.Π. 8, 173.

44. Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, *Τὸ βεληνεκὲς τῶν διαθρησκειακῶν διαλόγων*, περ. «Ἐκκλησία», Ἰανουάριος 2002, σσ. 29 ἐξ.

45. Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, *Μαθήματα Λειτουργικῆς*, τεῦχος Α', Ἀθήναι, 1991, σσ. 337 ἐξ.

46. Γρηγορίου Παπαμιχαήλ, *Ἡ οὐσία καὶ τὸ βάθος τοῦ Χριστιανισμοῦ*, Ἀθήναι, 1937, σ. 6.

Ἡ μοναδικότης τοῦ Χριστιανισμοῦ βιώνεται στήν ἀναπαλλοτρίωτη μοναδικότητα τῆς χριστιανικῆς ἀναμνήσεως, ἡ ὁποία ἐμψυχούμενη γενικῶς ὑπὸ τῆς «*μνήμης τοῦ Θεοῦ*»⁴⁷ ἀναφέρεται μὲν ἀναμφιβόλως σὲ ὅλες τὶς ἐπὶ μέρους ἱστορικὲς πτυχὲς τῆς ὑπὸ τοῦ Θεοῦ κατευθυνομένης Ἱστορίας τῆς σωτηρίας, ἀλλὰ ἰδιαίτερος ἐπικεντρώνεται στήν μοναδικότητα, στοῦ «*ἐφάπαξ*» (Ρωμ. στ', 10· πρβλ. Ἑβρ. ι', 10) τοῦ σωτηριώδους καὶ ἀπολυτρωτικοῦ ἔργου τοῦ ὑπὲρ ἡμῶν σταυρωθέντος, ἀναστάντος καὶ ἀναληφθέντος Κυρίου. Ὁ πιστὸς διὰ τῆς ἐν Χριστῷ ἀναβαθμισμένης ἀναμνήσεως βιώνει τὸ ἀπαξ συντελεσθὲν ἔργον τῆς σωτηρίας ὄχι ὡς κάτι παρωχημένον, ποῦ ἄπλῶς τὸ φέρει περιστατικῶς στὴ μνήμη του, ἀλλ' ὡς ἐπενεργοῦν ἀδιακόπως στοῦ ἐκάστοτε παρόν, καλώντας αὐτὸν πρὸς συνεχῆ βιωματικὴν «*μέθεξι*» αὐτοῦ. Ὁ ἅγιος Γρηγόριος ὁ Θεολόγος ὁμιλεῖ γιὰ τὴν μέθεξι αὐτῆ με τοὺς ἐξῆς ἐπιγραμματικούς λόγους: «*Χριστῷ συνταφῆναί με δεῖ, Χριστῷ συναναστῆναι, συγκληρονομησαί Χριστῷ, υἱὸν γενέσθαι Θεοῦ, Θεὸν αὐτόν*»⁴⁸. Στὴν πορεία πρὸς τὴ «*μέθεξι*» αὐτῆ οἱ πιστοὶ καλοῦνται νὰ μιμηθοῦν τὸ παράδειγμα τῶν ἁγίων.

4. Τὸ ἀναμνηστικὸ στοιχεῖο στὰ πλαίσια τῆς βιώσεως τοῦ «*λειτουργικοῦ χρόνου*»

Ἡ ἀναβαθμισμένη θρησκευτικῶς χριστιανικὴ ἀνάμνησις γίνεται ἰδιαίτερος αἰσθητὴ μέσα στὰ πλαίσια τῆς βιώσεως τοῦ λεγομένου «*λειτουργικοῦ χρόνου*»⁴⁹, κατὰ τὴν ὁποία συνηθέστατα στήν λατρεία ὁ περιλαμβανόμενος στὰ ὄρια τῆς ἀναμνήσεως χρόνος, παύοντας νὰ ὑφίσταται ὑπὸ τὴν μορφήν τοῦ παρελθόντος, τοῦ παρόντος καὶ τοῦ μέλλοντος, βιώνεται ὡς διαρκὲς παρόν. Μὲ τὴ βίωσι αὐτῆ συμπυκνώνονται καὶ βιώνονται ὡς ζῶντα καὶ ὑπάρχοντα ἐνώπιον ἡμῶν τὰ παρελθόντα καὶ τὰ μέλλοντα καὶ αὐτὰ ἀκόμη τὰ ἔσχατα⁵⁰, δηλ. ἡ προϊστορία καὶ οἱ κύριοι σταθμοὶ τοῦ ἀπολυτρωτικοῦ

47. Μ. Βασιλείου, *Ἐξηγήσεις εἰς τοὺς Ψαλμούς*, ΒΕΠΕΣ, τόμ. 32, σ. 262.

48. Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ, *Εἰς Καισάριον ἐπιτάφιος λόγος* 7, 23 ἐν Migne Ἑ.Π. 35, 785.

49. Οἱ ὄροι «*λειτουργικὸς χρόνος*» (*temps cultique*) καὶ «*συμπεπυκνωμένος χρόνος*» (*temps concentré*) χρησιμοποιοῦνται λ.χ. στὴν ἐξῆς μελέτη: Georges Pidoux, *A propos de la Notion Biblique du Temps*, ἐν *Revue de Théologie et de Philosophie*, Lausanne 1952, σσ. 120-125.

50. Πρβλ. τὸ κεφ. «*Die Ekklesia als Gegenw art des Zukünftigen...*» στοῦ βιβλίου: Emil Brunner, *Das Ewige als Zukunft und Gegenwart*, Zürich 1952.

ἔργου τοῦ Χριστοῦ, ὅπως καὶ τὰ ἕως τὶς ἔσχατες ἡμέρες ἐκτεινόμενα σωτηριώδη ἀγαθὰ, τὰ ὁποῖα ἀπέρρευσαν ἐξ αὐτοῦ⁵¹. «Ἡ θεία λατρεία ἀποτελοῦσα... τοῦτ' αὐτὸ τὴν κατάργησιν τῶν κατηγοριῶν “χρόνος” καὶ “χῶρος”, εἶναι ὁ ἀσφαλέστερος τρόπος, δι' οὗ ὁ Χριστιανὸς ἔρχεται εἰς ἄμεσον ἐπαφὴν μὲ τὰ γεγονότα τοῦ παρελθόντος... Τὸ ἐν τῇ λατρείᾳ βιούμενον ἀποτελεῖ τὴν προβολὴν τῶν ἀπειρῶν στιγμῶν τοῦ παρελθόντος καὶ τοῦ μέλλοντος· εἰς τὸν λατρεύοντα πιστὸν τὰ πάντα παρουσιάζονται ὡς διαρκῆς παρὸν καὶ ἄνευ χρονικοῦ βάθους, διὸ καὶ βιοῦνται ἐν τῇ ὁλότητι καὶ πληρότητι αὐτῶν»⁵². Ἐπομένως, ἡ ὀρθόδοξη λατρεία δὲν ἀντικατοπτρίζει ἀπλῶς τὸ ἀπολυτρωτικὸν ἔργον τοῦ Σωτῆρος, ἀλλὰ παρουσιάζει καὶ «αἰσθητοποιεῖ»⁵³ αὐτὸ πρὸς χάριν ἡμῶν νὰ ἀνανεώνεται καὶ συνεχίζεται στίς ἐκκλησιαστικὰς ἱερὰς ἀκολουθίας καὶ ἰδίως στὴν εὐχαριστιακὴ Θεία Λειτουργία. Ὁ ἐορτολογικὸς κύκλος τοῦ «ἐκκλησιαστικοῦ ἔτους»⁵⁴ δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ ἡ ἐνώπιον ἡμῶν ἀνανέωσις, αἰσθητοποίησις καὶ βίωσις ἀπὸ τοὺς πιστοὺς τῆς ζωῆς τοῦ Σωτῆρος, ἡ ὁποῖα κατανέμεται στίς ἐορτὰς καὶ παρουσιάζεται μπροστά μας μὲ «συγχρονισμό» καὶ ὑπερπήδησι τῶν ἱστορικῶν ἀποστάσεων. Ὁ Χριστὸς ἔρχεται σήμερα μὲ τὴ λατρεία σ' ἐμᾶς, ὅπως ἦλθε καὶ πρὸς τοὺς συγχρόνους του.

Ἡ ὀρθόδοξη λειτουργικὴ ἀνάμνησις συνδέει τὸν «συμβολισμό» μὲ τὸν «ρεαλισμό»⁵⁵, διότι δὲν ὑπενθυμίζει μόνον θεῖα γεγονότα, ἀλλὰ ὁδηγεῖ καὶ

51. Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, *Ἡ μορφωτικὴ ἀξία τοῦ ἰσχύοντος Τριωδίου*, ἐν Ἀθήναις 1958, σσ. 80-81.

52. Μάρκου Σιώτου, *Ἡ ἐμφάνισις τῆς λατρείας τῆς Θεοτόκου καὶ ἡ ἐπὶ τῆς ἐορτῆς τῆς Κοιμήσεως ἐκκλησιαστικὴ παράδοσις*, ἐν Θεσσαλονίκῃ 1950, σ. 2. Κατὰ τὴν λατρεία «διὰ τῆς ἐπιτυγχανομένης πνευματικῆς ἄρσεως τῆς ἐννοίας τοῦ χρόνου ἐπαναβιοῦται τὸ χρονικὸν σημεῖον τοῦ οὐσιώδους ἔργου τοῦ Κυρίου» καὶ «ἡ ἐν Χριστῷ Ἀποκάλυψις ἐκφεύγει τῶν ὁρίων τῆς Ἱστορίας καὶ βιοῦται ὡς αἰωνιότης, ὡς διαρκῆς παρὸν»: Μάρκου Σιώτου, *Ἱστορία καὶ Ἀποκάλυψις κατὰ τὴν ἐπιστήμην τῆς Καινῆς Διαθήκης*, ἐν Θεσσαλονίκῃ 1953, σ. 79. Πρβλ. Oscar Cullmann, *Christus und die Zeit*, Zürich 1949, σσ. 136, 137 καὶ 149.

53. Ἰωάννου Καρμίρη, *Τὰ δογματικὰ καὶ τὰ συμβολικὰ μνημεῖα τῆς Ὁρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας*, τόμ. 1, ἐν Ἀθήναις 1952, σσ. 242-244, ὅπου σημειώνονται τὰ ἑξῆς: «Ἡ Ὁρθόδοξος Λειτουργία εἶναι “συγκεφαλαίωσις τῆς ὅλης οἰκονομίας”» (Θεοδώρου Στουδίτου, Ἀντιρρητικὸς πρῶτος κατὰ Εἰκονομάχων 10, Migne Ἐ.Π. 93, 400) καὶ πλαστικὴ ἀναπαράστασις τῆς ὀρθοδόξου δογματικῆς πίστεως».

54. Πρβλ. Harscovët, *Notre piété d'après les temps liturgiques* ἐν «Cours et Conférences des Semaines Liturgiques», τόμ. 2, Louvain 1914, σ. 11.

55. Stefan Zankow, *Das Orthodoxe Christentum des Ostens, sein Wesen und seine gegenwärtige Gestalt*, Berlin 1938, σσ. 102 ἑξ.

στήν κατά τὸ ἐκάστοτε παρὸν μυστηριώδη⁵⁶ βίωσι αὐτῶν ὡς ἐκτυλισσομένων καὶ προβαλλομένων πραγματικῶς ἐνώπιον ἡμῶν. Στὴ λατρεία ὁ ὄλος Χριστὸς ἐνώνεται μαζί μας ὄχι ὡς ὑποκειμενικὴ ὄπτασις, ἀλλ' ὡς ἀντικειμενικὴ πραγματικότης⁵⁷. Ἡ λατρεία ὀδηγεῖ στὴ συμμετοχὴ στὸν μυστικὸ βίον τοῦ Χριστοῦ καὶ στὸν πλοῦτον τῶν ἀγαθῶν, τὰ ὁποῖα ἀπέρρευσαν ἐκ τοῦ ἀπολυτρωτικοῦ ἔργου τοῦ Κυρίου. Ἐπειδὴ δὲ ὡς πεπερασμένοι ἄνθρωποι δὲν δυνάμεθα νὰ συλλαμβάνωμεν ἐκάστοτε ὁλόκληρον τὸν πλοῦτον αὐτόν, γι' αὐτὸ ἢ ἀναμνηστικὴ μας ἐνέργεια τὸν κατανέμει στὶς ἐπὶ μέρους ἑορτὲς τοῦ «ἐκκλησιαστικοῦ ἔτους»⁵⁸. Τὸ λειτουργικὸ καὶ ἀσματικὸ περιεχόμενό τους, παρουσιάζοντας τρόπον τινὰ ὑπὸ τὸν ἥλιον τὸν πολῦτιμο λίθον τοῦ ἀπολυτρωτικοῦ ἔργου τοῦ Κυρίου, συντελεῖ, ὥστε νὰ ἐκπέμπεται ἐξ αὐτοῦ ἄλλοτε μὲν αὐτὴ καὶ ἄλλοτε ἐκείνη ἢ λάμπις καὶ μαρμαρυγὴ. Ἀλλὰ ἀπὸ ὅλες ἀνεξαιρέτως τὶς λειτουργικὰς αὐτὰς ἐκφάνσεις καὶ ἀσματικὰς ἐκδηλώσεις ἀκτινοβολεῖ ὁ ἕνας καὶ ὁ ἴδιος Ἥλιος, ὁ Κύριος Ἰησοῦς Χριστός, ὁ Κύριος τῆς Ἐκκλησίας, ὁ Σωτὴρ καὶ Λυτρωτὴς⁵⁹.

Ἐπειδὴ γὰρ τοὺς συμμετέχοντες στήν Ὁρθόδοξην λατρεία ἢ λειτουργικὴν ἀνάμνησις εἶναι, κατὰ τὶς μεσαιωνικὰς δυτικὰς ἐκφράσεις, τόσον «*signum rememorativum*», ὅσον καὶ «*signum prognosticum*»⁶⁰ καὶ μεταβάλλει τὸ παρελθόν, τὸ μέλλον καὶ τὰ ἔσχατα σὲ ἄμεσο παρὸν, γι' αὐτὸ ἀφ' ἑνὸς συχνὰ ἀντηχεῖ ἢ λέξις «*σήμερον*» ἢ καὶ γίνεται χρῆσις *ἐνεστωτικῶν ἐκφράσεων* στὰ λειτουργικὰ κείμενα καὶ ἀφ' ἑτέρου συχνὰ καλοῦνται ἀπὸ αὐτὰ οἱ πιστοὶ νὰ συμμετέχουν ὡς παρόντες μυστικῶς στὶς «*Χριστοφάνειες καὶ Θεοφάνειες*», στοὺς ἀναμενομένους πρὸς ἑορτασμόν ἢ ἤδη ἑορταζομένους ἢ προσεχῶς «*ἐορτασθησομένους*» σταθμοὺς τοῦ σωτηριώδους ἔργου τοῦ Χριστοῦ. Ἴδου μερικὰ παραδείγματα: *Ψάλλομεν τὴν Δευτέρα πρὸ τῶν Βαΐων «ἔτοιμασθῶμεν... Χριστῶ προῦπαντῆσαι» τὸ Σάββατον τοῦ Λαζάρου*

56. Κατὰ τὸν Josef Casper, Τὸ ὀρθόδοξον «ἐκκλησιαστικὸν ἔτος εἶναι πρὸ πάντων μυστηρίον» (J. Casper, *Weltverklärung im liturgischen Geiste der Ostkirche*, Freiburg im Breisgau, 1939, σ. 22).

57. Friedrich Heiler, *Im Ringen um die Kirche*, ἐν *Jahrbuch für Liturgiewissenschaft*, ἐκδ. ὑπὸ O. Cappel, τόμ. 11, München 1931, σ. 175.

58. Περισσότερα σχετικῶς βλ. στὸν πρῶτον τόμον τοῦ ἔργου: Aimiliana Löhr, *Das Herrenjahr (Das Mysterium Christi im Jahreskreis der Kirche)*. Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, Ἡ μορφωτικὴ ἀξία τοῦ ἰσχύοντος Τριωδίου, σσ. 84-85. Ἐπίσης ἀξιολογώτατα σχετικῶς εἶναι τὰ ἔξῃς δημοσιεύματα: J. Tyciac, *Jahreskranz der Güte Gottes. Das Jahr der Kirche*, Mainz 1953. J. A. Jungmann, *Das Christusgeheimnis im Kirchenjahr*, ἐν J. A. Jungmann, *Gewordene Liturgie*, Innsbruck-Leipzig 1941, σσ. 295-321.

59. Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, *ἔνθ' ἄνωτ.*, σσ. 84-85.

60. A. Darlapp, *Anamnese (theologisch)*, ἐν *LTLK* 1(1957), στ. 485.

«σήμερον Βηθανία προανακηρύττει τὴν Ἀνάστασιν Χριστοῦ» τὴν Κυριακὴν τῶν Βαΐων «καὶ τῷ Χριστῷ παθεῖν διὰ σέ σπεύδοντι, ἵνα σέ δοξάσῃ, σπεῦσον συμπαθεῖν καὶ θανεῖν καὶ συσταυρωθῆναι» τὴν Μ. Δευτέραν «τὰ πάθη τὰ σεπτὰ ἢ παροῦσα ἡμέρα ὡς φῶτα σωστικά ἀνατέλλει τῷ κόσμῳ» κ.λπ. Πολὺ γνωστὸν εἶναι τὸ τῆς Μ. Παρασκευῆς «σήμερον κρεμάται ἐπὶ ξύλου»⁶¹.

Στὶς ἐπὶ μέρους ἑορτὲς τὸ μυστήριον τῆς Θείας Οἰκονομίας τελειοῦργεῖται μυστικῶς καὶ ἐν πνεύματι ἐνώπιόν μας ἢ ἀναμένεται νὰ τελειοῦργηθῇ. Μέσα στὰ πλαίσια τῆς ὄχι παθητικῆς, ἀλλὰ δυναμικῆς λειτουργικῆς ἀναμνήσεως τῶν ἑορταζομένων γεγονότων τὸ ἀναγιγνωσκόμενον κατὰ τὶς ἑορτὲς «Εὐαγγέλιον δὲν εἶναι μόνον ἓνα (ἀναμνηστικό, διδακτικό, ἐποικοδομητικό) βιβλίον γιὰ τὴν ἀνθρωπίνην ζωὴ τοῦ Λυτρωτοῦ, ἀλλ' εἶναι αὐτὴ ἡ ἴδια ζωὴ Αὐτοῦ μὲ τὰ συμβάντα αὐτῆς»⁶².

Στὸ ἀναγιγνωσκόμενον Εὐαγγέλιον παρουσιάζεται «ἡ ζῶσα καὶ ἐνεργὸς ἀχειροποίητος εἰκὼν τοῦ Χριστοῦ»⁶³. Τὴν εἰκόνα αὐτὴν αἰσθητοποιεῖ καὶ ὅλη ἡ εἰκονογραφία τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας, καλώντας τοὺς πιστοὺς νὰ βιώνουν τὸ μυστήριον τῆς Ἐκκλησίας μέσα στὰ πλαίσια τοῦ λειτουργικοῦ χρόνου. Οἱ εἰκόνες συντελοῦν στὴν μυστηριώδη παρουσία τῶν ἑορταζομένων γεγονότων ἢ προσώπων⁶⁴.

Ἡ χριστιανικὴ λειτουργικὴ ἀνάμνησις κορυφώνεται στὴν εὐχαριστιακὴ μυστηριακὴ ἀνάμνησις, περὶ τῆς ὁποίας γίνεται λόγος στὴν ἐπόμενη ἐνότητα.

5. Ἡ μυστηριακὴ ἀνάμνησις στὴν Θεία Εὐχαριστία

Ἡ στὸ ἐκάστοτε παρὸν ἐκδηλουμένη λειτουργικὴ ἀνάμνησις γίνεται ἰδιαιτέρως αἰσθητὴ ὡς εὐχαριστιακὴ ἀνάμνησις κατὰ τὴν τέλεσιν τοῦ μυστηρίου τῆς Θείας Εὐχαριστίας. Τὴν ἀνάμνησιν αὐτὴν ὑπέδειξεν ὁ ἴδιος ὁ Κύριος κατὰ τὴν ἐσπέραν τοῦ Μυστικοῦ Δείπνου: «Καὶ λαβὼν ἄρτον εὐχαριστήσας ἔκλασε καὶ ἔδωκεν αὐτοῖς λέγων· τοῦτό ἐστι τὸ σῶμά μου τὸ ὑπὲρ ὑμῶν διδόμενον· τοῦτο ποιεῖτε εἰς τὴν ἐμὴν ἀνάμνησιν. Ὡσαύτως καὶ τὸ ποτήριον μετὰ τὸ δειπνήσαι...» (Λουκ. κβ', 19-20). Ὁ Ὁ Ἄπ. Παῦλος λέγει σχετικῶς: «Ἐγὼ

61. Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, *ἐνθ' ἄνωτ.*, σ. 85.

62. Friedrich Heiler, *Urkirche und Ostkirche*, München 1937, σ. 86.

63. A. Boulgakow, *Le ciel sur la terre, Die Ostkirche*, Sonderheft der «Una Sancta», ἐκδ. ὑπὸ Α. V. Martin, Stuttgart 1927, σ. 50 ἔξ.

64. J. Tyciac, *Die Liturgie als Quelle östlicher Frömmigkeit*, Freiburg im Breisgau 1937, σ. 132.

γὰρ παρέλαβον ἀπὸ τοῦ Κυρίου ὃ καὶ παρέδωκα ὑμῖν, ὅτι ὁ Κύριος Ἰησοῦς ἐν τῇ νυκτὶ ἢ παρεδίδοτο ἔλαβεν ἄρτον καὶ εὐχαριστήσας ἔκλασε καὶ εἶπε· λάβετε φάγετε· τοῦτό μου ἐστὶ τὸ σῶμα τὸ ὑπὲρ ὑμῶν κλώμενον· τοῦτο ποιεῖτε εἰς τὴν ἐμὴν ἀνάμνησιν, ὡσαύτως καὶ τὸ ποτήριον μετὰ τὸ δειπνῆσαι λέγων· τοῦτο ποιεῖτε, ὡσαύτως ἂν πίνετε, εἰς τὴν ἐμὴν ἀνάμνησιν. Ὅσακις γὰρ ἂν ἐσθίητε τὸν ἄρτον τοῦτον καὶ τὸ ποτήριον τοῦτο πίνετε, τὸν θάνατον τοῦ Κυρίου καταγγέλλετε, ἄχρις οὗ ἂν ἔλθῃ» (Α' Κορ. ια', 23-26).

Οἱ λόγοι αὐτοὶ τοῦ Κυρίου καὶ τοῦ Ἀπ. Παύλου ἔδωσαν ὦθησι στὴ διαμόρφωσι τῆς εὐχαριστιακῆς ἀναμνήσεως, ἡ ὁποία ὑπάρχει στὶς λειτουργίες τῆς Ἀνατολῆς καὶ τῆς Δύσεως. Στὴν ἐν χρήσει «Λειτουργία τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου» ἡ ἀνάμνησις ἔχει ὡς ἐξῆς: «Λάβετε φάγετε... Πίετε ἐξ αὐτοῦ πάντες... Μεμνημένοι τοίνυν τῆς σωτηρίας ταύτης ἐντολῆς καὶ πάντων τῶν ὑπὲρ ἡμῶν γεγενημένων, τοῦ σταυροῦ, τοῦ τάφου, τῆς τριημέρου ἀναστάσεως, τῆς εἰς οὐρανοὺς ἀναβάσεως, τῆς ἐκ δεξιῶν καθέδρας, τῆς δευτέρας καὶ ἐνδόξου πάλιν παρουσίας, τὰ σὰ ἐκ τῶν σῶν σοὶ προσφέρομεν κατὰ πάντα καὶ διὰ πάντα. Σὲ ὑμνοῦμεν...» (Εἰς τὰ παλαιότερα χειρόγραφα, λ.χ. εἰς τὸν Βαρβερινὸν κώδικα στὶς ἀρχὲς τοῦ θ' αἰῶνος ἀντὶ τοῦ «προσφέρομεν» ὑπάρχει ἡ μετοχὴ «προσφέροντες»). Στὴ «Λειτουργία τοῦ Μ. Βασιλείου» ἡ κάπως ἐκτενεστέρα ἀνάμνησις ἔχει ὡς ἐξῆς: «Λέβετε φάγετε... Πίετε ἐξ αὐτοῦ πάντες· τοῦτό ἐστὶ τὸ αἷμά μου... Τοῦτο ποιεῖτε εἰς τὴν ἐμὴν ἀνάμνησιν· ὡσαύτως γὰρ ἂν ἐσθίητε τὸν ἄρτον τοῦτον καὶ τὸ ποτήριον τοῦτο πίνετε τὸν ἐμὸν θάνατον καταγγέλλετε καὶ τὴν ἐμὴν ἀνάστασιν ὁμολογεῖτε. Μεμνημένοι οὖν Δέσποτα καὶ ἡμεῖς τῶν σωτηρίων αὐτοῦ παθημάτων, τοῦ ζωοποιοῦ σταυροῦ, τῆς τριημέρου ταφῆς, τῆς ἐκ νεκρῶν ἀναστάσεως, τῆς εἰς οὐρανοὺς ἀνόδου, τῆς ἐκ δεξιῶν τοῦ Θεοῦ καὶ Πατρὸς καθέδρας καὶ τῆς ἐνδόξου καὶ φοβερᾶς δευτέρας αὐτοῦ παρουσίας, τὰ σὰ ἐκ τῶν σῶν σοὶ προσφέρομεν κατὰ πάντα καὶ διὰ πάντα. Σὲ ὑμνοῦμεν... (Κατὰ τὰ παλαιότερα χειρόγραφα: σοὶ προσφέροντες κατὰ πάντα καὶ διὰ πάντα, σὲ ὑμνοῦμεν...)»⁶⁵.

Εἶναι φανερὸν ὅτι ἡ εὐχαριστιακὴ ἀνάμνησις, ἡ ὁποία συνδέεται μὲ τὴν προσφορὰν, ὑπενθυμίζει, κατὰ τὸν Baumstark, τὴν εὐχαριστήρια ἀνάμνησι τῆς ἐωθίνης προσευχῆς τῶν Ἰουδαίων, τοῦ Schema, στὴν ὁποία ὑπάρχει «καὶ εὐχαριστήριον τμημα ἀναμνηστικὸν τῆς θαυμασίως συντελεσθείσης ἀπελευθερώσεως καὶ ἐξόδου τοῦ Ἰσραὴλ ἐκ τῆς Αἰγύπτου καὶ τῶν θαυμάτων, ἅτινα ἐπικολούθησαν αὐτῇ»⁶⁶. Στὴν χριστιανικὴ εὐχαριστιακὴ ἀνάμνησις μνημο-

65. F. A. Brightman, *Liturgies Eastern and Western*, Oxford 1965, σσ. 309-411.

66. Παναγιώτου Τρεμπέλα, *Αἱ Τρεῖς Λειτουργίαι κατὰ τοὺς ἐν Ἀθήναις κώδικας*, ἐν Ἀθήναις 1935, σ. 107.

νεύονται οἱ κύριοι σταθμοὶ τοῦ ἀπολυτρωτικοῦ ἔργου τοῦ Κυρίου (παθήματα, σταύρωσις, ταφή, ἀνάστασις, ἀνάληψις, καθέδρα ἐκ δεξιῶν τοῦ Πατρὸς, δευτέρα παρουσία). Ἡ ἱστορικοκριτική καὶ ἱστοριογενετική ἐξέτασις τοῦ κειμένου τῆς Εὐχαριστιακῆς Ἀναμνήσεως, ἡ ὁποία ἐξέτασις ἐκφεύγει τῶν ὁρίων τῆς παρουσίας μελέτης⁶⁷, ἀποδεικνύει, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, τὰ ἑξῆς:

1) Ἡ Ἀνάμνησις τῶν κυρίων σταθμῶν τοῦ λυτρωτικοῦ ἔργου τοῦ Κυρίου κατὰ τὴν Θ. Λειτουργία εἶναι ἀναποσπαστῶς συνδεδεμένη μὲ τὴν πεμπτοσύνη τῆς προσφερομένης ἀναιμάκτου θυσίας⁶⁸.

2) Στοὺς ἀρχαίους ἀνατολικούς καὶ δυτικούς λειτουργικούς τύπους στὴν Ἀνάμνησι δὲν ἀναφέρονται ὅλοι οἱ σταθμοὶ τοῦ ἀπολυτρωτικοῦ ἔργου τοῦ Κυρίου, ἀλλὰ μόνον ἡ σταύρωσις (ὁ θάνατος)⁶⁹ ἢ καὶ ἡ ἀνάστασις⁷⁰ ἢ ἐπιπλέον καὶ ἡ ἀνάληψις⁷¹, ἐνῶ σπανιώτερον ἀναφέρονται ἡ ἐνσάρκωσις, ἡ γέννησις καὶ ἡ βάπτισις τοῦ Κυρίου⁷².

3) Στὴν Λειτουργία τοῦ Μ. Βασιλείου οἱ λόγοι τοῦ Ἀπ. Παύλου «τὸν θάνατον τοῦ Κυρίου καταγγέλλετε» ἀποδίδονται ὡς λεχθέντες ὑπὸ τοῦ Κυρίου μὲ ἀναφορὰ καὶ στὴν Ἀνάστασι: «τὸν ἐμὸν θάνατον καταγγέλλετε καὶ τὴν ἐμὴν ἀνάστασιν ὁμολογεῖτε».

4) Οἱ ἐπισημαίνουσες τὴν Ἀνάμνησι λέξεις «Μεμνημένοι τοίνυν» (ἢ οὖν), οἱ ὁποῖες στὸν Ρωμαϊκὸ λειτουργικὸν τύπον ἀποδίδονται μὲ τὴν ἔκφραση «*Unde et memores*»⁷³, ἀπουσιάζουν ἐξ ἀρχαίων ἀνατολικῶν λειτουργιῶν καὶ ἀντὶ τῶν λέξεων αὐτῶν χρησιμοποιοῦνται οἱ λέξεις «*καταγγέλλοντες*» (τὸν

67. Περί τῆς γενετικῆς διαμορφώσεως τῆς Ἀναμνήσεως βλ. Josef Andreas Jungmann, *Missarum Sollemnia – Eine genetische Erklärung der römischen Messe*, τόμ. 2: *Opfermesse*, Wien-Freiburg-Basel 1962, σσ. 271-277. Τοῦ ἰδίου, *Das Gedächtnis des Herrn in der Eucharistie* ἐν *Theologische Quartalschrift*, ἀρ. 133, Tübingen 1953, σσ. 385-399. Τοῦ ἰδίου, *Anamnese (liturgisch)* ἐν *LThK*, τόμ. 1 (1957), στ. 486. B. Botte, *Problèmes de l'anamnèse* ἐν *Journal of Ecclesiastical History*, 5 (London 1957), σσ. 16-24. Aimé-Georges Martimort, *Handbuch der Liturgiewissenschaft* (μτφρ. ἐκ τοῦ γαλλικοῦ πρωτοτύπου μὲ τὸν τίτλο *L'Église en prière-Introduction à la Liturgie*), τόμ. 1, Freiburg-Basel-Wien 1963, σσ. 427 ἑξ. Hans-Joachim Schulz, *Die byzantinische Liturgie-Vom Werden ihrer Symbolgestalt*, Freiburg im Breisgau 1964, σσ. 28ἑξ.

68. Κατὰ τὸν Θεοδώρητον Κύρου «*μνήμην ἐπιτελοῦμεν*»: Migne Ἑ.Π. 82, 736.

69. Κατὰ Ἰωάννην τὸν Χρυσόστομον τελοῦμε τὴν Θεία Εὐχαριστία «*ἀνάμνησιν ποιούμενοι τοῦ θανάτου αὐτοῦ*»: Migne Ἑ.Π. 63, 131.

70. Ἡ σχετικὴ διατύπωσις τοῦ Ἰππολύτου εἶναι «*memores igitur mortis et resurrectionis*»:

71. Βλ. J. A. Jungmann, *Missarum Sollemnia-Opfermesse*, τόμ. 2, σ. 277.

72. J. A. Jungmann, *Anamnese (liturgisch)*, *LThK* 1(1957), στ. 486.

73. J. A. Jungmann, *Missarum Sollemnia-Opfermesse*, σ. 271.

θάνατο τοῦ Κυρίου), «ὁμολογοῦντες» (τὴν Ἀνάστασι) καὶ «ἀπεκδεχόμενοι» (τὴ Δευτέρα παρουσία)⁷⁴.

Στὴν τέλεσι τοῦ Μυστηρίου τῆς Θ. Εὐχαριστίας πρόκειται γιὰ δεῖπνο «ἀναμνήσεως» τῆς παρουσίας Κυρίου, ὁ ὁποῖος διὰ τῆς ἐνεργοῦ αὐτῆς ἀναμνήσεως εἶναι ἀληθῶς παρὼν καὶ ἔρχεται ὅπως ἔχει ἔλθει στὸ παρελθὸν καὶ θὰ ἔλθῃ πάλιν κατὰ τὴ Δευτέρα Παρουσία Του. Ἡ πραγματικότης τῆς ἱστορικῆς ζωῆς Του συνδέεται μὲ τὴν ἐσχατολογικὴ ὑπόσχεσί Του, ἡ ὁποία ἤδη ἐκπληρώνεται στὰ πλαίσια τῆς πίστεως τοῦ ὅλου σώματος τῆς Ἐκκλησίας στὸν Ἀναστάντα καὶ δοξασμένο Κύριο. Τὸ Ἅγιον Πνεῦμα κατ' ἀκατάληπτον τρόπο συνενώνει τὸ παρελθὸν καὶ τὸ μέλλον στὸ «τώρα» τῆς προσφορᾶς τῆς εὐχαριστιακῆς θυσίας. Γι' αὐτὸ ἡ Ἐπίκλησις τοῦ Ἁγίου Πνεύματος εἶναι ἡ σπουδαιότατη στιγμή τοῦ εὐχαριστιακοῦ δεΐπνου.

Ὁ ἀείμνητος συνάδελφος Νίκος Νησιώτης, συμφωνώντας προφανῶς πρὸς τὶς σχετικὲς ἐπισημάνσεις ἐπιφανῶν δυτικῶν θεολόγων καὶ λειτουργιολόγων, οἱ ὁποῖοι γνωρίζουν ἄριστα καὶ τὴν ὀρθόδοξη λειτουργικὴ πρᾶξι, ἔχει τονίσει τὰ ἑξῆς: «*Ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ὀρθοδόξου πράξεως δυνάμεθα... νὰ λέγωμεν, ὅτι τὸ στοιχεῖο τῆς μνήμης (ἀναμνήσεως) τῆς μοναδικῆς θυσίας τοῦ Ἰησοῦ καὶ οἱ βιβλικοὶ λόγοι “τοῦτο ποιεῖτε εἰς τὴν ἐμὴν ἀνάμνησιν” θὰ ἔπρεπε νὰ μελετῶνται πάντοτε μαζὶ μὲ τὴν προηγουμένη ἔκφρασι “Τοῦτό ἐστι τὸ σῶμα μου”, ἡ ὁποία ἐνώνει σ' ἓνα ἀχώριστο ὄλο τὸ ἐνέργημα τῆς Ἀναμνήσεως μὲ αὐτὴν τὴν πραγματικὴν παρουσίαν τοῦ θυσιασθέντος σώματός Του στὴ συνηγμένη ἐκκλησιαστικὴ κοινότητά. Τὸ μεγάλο παράδοξο τῶν βιβλικῶν λόγων τῆς Ἀναμνήσεως, ὅταν κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο λαμβάνωνται ὑπ' ὄψιν, δείχνει σ' ἐμᾶς σαφῶς, ὅτι στὴν (ἐκάστοτε) παροῦσα στιγμή... ἐνθυμούμεθα τὸ παρωχημένο γεγονός, τὸ ὁποῖον τώρα πάλιν πραγματοποιεῖται (κατὰ μυστηριακὸν τρόπο), καὶ ἐπίσης τὴν μέλλουσα ἐκπλήρωσί του»⁷⁵.*

Πρέπει νὰ παραδεχθοῦμε ὅτι ἡ Ὄρθόδοξη εὐχαριστιακὴ Ἀνάμνησις τοῦ Βυζαντινοῦ λειτουργικοῦ τύπου ἐπισημάνθηκε καὶ μελετήθηκε περισσότερο στὴ Δύσι στὰ διάφορα Ἐγχειρίδια Λειτουργικῆς ἢ σὲ εἰδικὲς μελέτες καὶ ὀλιγώτερον μὲ ἐπίδρασι τῆς Δύσεως στὴν Ἀνατολή⁷⁶.

74. F. A. Brightman, *μν.ξ.*, σσ. 133-178. Πρὸβλ. H. Lietzmann, *Messe und Herrenmahl* (Arbeiten zur Kirchengeschichte 8), Bonn 1926, σσ. 60-67.

75. Nikos A. Nissiotis, *Die Theologie der Ostkirche im ökumenischen Dialog-Kirche und Welt in orthodoxer Sicht*, Stuttgart 1968, σ. 122.

76. Ὁ καθηγητῆς Π. Τρεμπέλας χωρὶς νὰ ἀναφέρεται ἰδιαιτέρως στὴν Ἀνάμνησι τοῦ Βυζαντινοῦ λειτουργικοῦ τύπου, μνημονεύει τὴν ὑποτυπώδη Ἀνάμνησι ἀρχαίων λειτουργικῶν τύπων, δηλαδή τοῦ Εὐχολογίου τοῦ Σεραπίωνος, ἐπισκόπου Θμουέως, τῆς Ἀναφορᾶς τοῦ Dêr-Balyzeh, τῆς Λειτουργίας Γρηγορίου τοῦ Ναζιανζηνοῦ, τῆς Ἀναφορᾶς

Ἡ ἔνταξις τῆς ἐννοίας τῆς ἀναμνήσεως στήν τελεσιουργία τῆς Θ. Εὐχαριστίας εἶναι ἡ γέφυρα τῆς κατανόησεως τῆς τελεσιουργίας αὐτῆς ὡς μυστηριακῆς τελετῆς. «Ἡ λέξις καὶ ἡ ἐννοια τῆς ἀναμνήσεως παίζουσι μεγάλο ρόλο στήν ἰσχυρῶς ἐνοποιηθεῖσα ἑλληνιστικῆ-ρωμαϊκῆ εὐσεβῆ θρησκευτικῆ ζωῆ, ἐπομένως στίς μυστηριακές λατρεῖες. Ὑπὸ τὰ μυστήρια ἡ ἀρχαία λατρευτικῆ γλῶσσα ἐννοοῦσε τὴ συμβολικῆ, λατρευτικῆ τοποθέτησι στοῦ παρόν καὶ παρουσίας τῶν ἐνεργειῶν, τῶν παθημάτων, τοῦ θανάτου καὶ τῆς ἐπανόδου τῶν γεωργικῶν θεοτήτων καὶ ἡρώων»⁷⁷. Ἡ ἐθνικὴ αὐτὴ λατρευτικὴ πράξις ἔδωκεν ἀφορμὴν στοῦ νὰ ἰσχυρίζονται μερικοὶ ὅτι στὰ χριστιανικὰ μυστήρια ὑπάρχει βαθύτερη ἐπίδρασις ἐκ μέρους τῶν ἐθνικῶν μυστηριακῶν τελετῶν, οἱ ὁποῖες συνδέονταν εἴτε μὲ τὴ δραματικὴ παράστασι τῶν δεινῶν, τοῦ θανάτου, τῆς ἀναβιώσεως καὶ τῆς τελικῆς νίκης τοῦ πάτρωνος τῶν μυστηρίων Θεοῦ (Διονύσου, Περσεφόνης κ.λπ.) μὲ τὴν ἐλπίδα, ὅτι οἱ μεμνημένοι θὰ συμμετάσχουν στοῦ βίου τῆς θεότητος καὶ θὰ βροῦν τὴ σωτηρία⁷⁸. Ἔτσι στίς μυστηριακές λατρεῖες δὲν ὑπῆρχε κάποια διδασκαλία, ἀλλὰ δραματικὴ ἐνέργεια, ποὺ ὀδηγοῦσε σὲ ἔκστασι καὶ ἱερὸ ἐνθουσιασμό μὲ χρησιμοποίησι μουσικῆς, χοροῦ, καθαρτικῶν λουτρῶν, ἱερῶν δεῖπνων καὶ παντὸς εἶδους «ὄργιου» (ἐκ τῆς λέξεως «ἔργον», δηλ. τῆς ἰδίας λέξεως, ποὺ ὑπάρχει στὴ σύνθετη λέξι «λειτουργία»)⁷⁹.

Ἡ νηφαλία ἔρευνα ἔχει ἀποδείξει, ὅτι στήν ἀποστολικὴ ἐποχὴ, κατὰ τὴν ὁποία δέσποζε στήν ἐκκλησιαστικὴ ζωὴ ἡ τελεσιουργία τοῦ μυστηρίου τῆς Θ. Εὐχαριστίας, δὲν ἦταν δυνατὴ ἐπαφὴ τοῦ Χριστιανισμοῦ μὲ τίς ἀπεχθεῖς εἰδωλολατρικῆς τελετῆς (πρβλ. Β' Κορ. στ', 14-16· Α' Κορ. ι', 20-22), ποὺ ἀποκηρύσσονταν καὶ μὲ τὴ διαμόρφωσι τῶν ἑξορισμῶν καὶ τῆς ἀποτάξεως στήν τελετὴ τοῦ βαπτίσματος. Κατὰ τὸν β' καὶ γ' αἰῶνα οἱ Χριστιανοὶ συγγραφεῖς καὶ μάλιστα Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεὺς καὶ οἱ ἀπολογητῆς Ἰουστίνος

«τῶν ἁγίων Ἀποστόλων» τῆς Ἀντιοχειανῆς Λειτουργίας, τῶν Συριακῶν Λειτουργιῶν τῆς βορειοδυτικῆς Συρίας, τῆς βορειοανατολικῆς καὶ ἀνατολικῆς Συρίας καὶ τοῦ Ἀνατολικοῦ Συροχαλδαϊκοῦ τύπου τοῦ Μαλαβάρ (Παν. Τρεμπέλα, *Λειτουργικοὶ τύποι Αἰγύπτου καὶ Ἀνατολῆς-Συμβολαὶ εἰς τὴν Ἱστορίαν τῆς Χριστιανικῆς Λατρείας*, ἐν Ἀθήναις 1961, σσ. 24, 29-31, 45, 69, 82, 162, 179, 182-185, 189, 236-237, 251, 256.

77. Joseph Lechner, *Liturgik des römischen Ritus*, begründet von Ludwig Eisenhofer, Freiburg, ⁶1953, σ. 193.

78. Περισσότερα σχετικῶς βλ. στὰ ἐξῆς: Παν. Τρεμπέλα, *Μυστηριακαὶ θρησκείαι καὶ Χριστιανισμός*, Ἀθήναι, 1932. Πρβλ. τοῦ ἰδίου, *Ἰησοῦς ὁ ἀπὸ Ναζαρέτ*, Ἀθήναι, ²1940, σ. 465. Th. Filthaut, *Die Kontroverse über die Mysterienlehre*, Warendorf 1947· τὸ ἴδιο σὲ γαλλικῆ μεταφράσει *La théologie des mystères. Exposé de la controverse*, Paris-Tournai 1954.

79. Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, *Μαθήματα Λειτουργικῆς* (τεῦχος Α'), ἐν Ἀθήναις ⁴1988, σ. 320.

καὶ Τερτυλλιανὸς ἀποκρούουν σφοδρῶς τὰ ἐθνικὰ μυστήρια καὶ τὰ κατηγοροῦν ὡς πιθηκίζοντα καὶ μιμούμενα τὶς χριστιανικὲς τελετὲς (βάπτισμα, ἰ. δεῖπνο κ.λπ.)⁸⁰. Ἡ πολεμικὴ αὐτὴ στάσις τῶν Χριστιανῶν ἔναντι τῶν ἐθνικῶν μυστηρίων ἀπέρρεεν ἐκ τῆς βεβαιότητος, ὅτι μεταξὺ χριστιανικῶν καὶ ἐθνικῶν μυστηρίων ὑπάρχει θεμελιώδης διαφορὰ, ποῦ ἀνάγεται σὲ ἐσχάτη ἀνάλυσι στὸ ὅτι τὰ πανθεΐζοντα ἐθνικὰ μυστήρια ἔχουν μυθολογικὸν φυσιολατρικὸν χαρακτῆρα καὶ συνεχίζουν τὴ λατρεία ἀρχαίων γεωργικῶν λαῶν, ἡ ὁποία αἰσθητοποιοῦσε τὴν νέκρωσι, τῆς φύσεως κατὰ τὸν χειμῶνα καὶ τὴν ἀναζωογόνησιν αὐτῆς κατὰ τὴν ἄνοιξιν, ἐνῶ ἡ χριστιανικὴ λατρεία ἔχει θεμέλιον αὐτῆς τὸ ἱστορικὸ γεγονός τῶν Παθῶν καὶ τῆς Ἀναστάσεως τοῦ Θεανθρώπου⁸¹.

Ἀπὸ τὸν δ' αἰῶνα καὶ ἐξῆς, κατόπιν τῆς ραγδαίας πτώσεως τῆς ἀρχαίας εἰδωλολατρικῆς θρησκείας, ἡ ὁποία ἐγένεν ἀκίνδυνη γιὰ τὸν Χριστιανισμό, οἱ Χριστιανοὶ δὲν διστάζουν νὰ υἱοθετοῦν ἐκφράσεις ἀπὸ τῆ γλῶσσα καὶ τὴν ὀρολογία τῶν ἐθνικῶν μυστηρίων (λ.χ. «μυσταγωγία», «μυσταγωγός», «μεμνημένος», «ἱερουργία», «τελετὴ» κ.λπ.)⁸².

Στὴ συνάφεια αὐτὴ πρέπει νὰ ὑπομνησθῆ ἡ ἄποψις τοῦ διαπρεποῦς ρωμαιοκαθολικοῦ θεολόγου Oldo Casel⁸³, ὁ ὁποῖος τόνισε ὅτι γιὰ τὴ βίωσι τῶν Μυστηρίων τῆς Ἐκκλησίας οἱ ἐθνικοὶ εἶχαν κάπως προπαρασκευασθῆ, ἐπειδὴ στίς μυστηριακὲς τελετὲς εἶχαν γνωρίσει μορφολογικῶς τὸν ἴδιον «τύπον» καὶ τὸ ἴδιον «εἶδος». Αὐτὸ ἀκριβῶς, ποῦ οἱ ἐθνικοὶ ζητοῦσαν μὲ νοσταλγία στὰ μυστήρια, προσφέρθηκε σ' αὐτοὺς ἀληθινὰ μὲ τὴν χριστιανικὴ λατρεία, ποῦ ὀδηγεῖ στὴ «μέθεξι» ὄλων τῶν σταθμῶν τῆς ζωῆς τοῦ Χριστοῦ (Παθῶν, Ἀναστάσεως κ.λπ.)⁸⁴.

80. Περισσότερα σχετικῶς βλ. ἐνθ' ἄνωτ., σ. 321.

81. Αὐτόθι, σ. 322. Hugo Rahner, *Griechische Mythen in christlicher Deutung*, Zürich, 1945, σσ. 21-22.

82. Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 322.

83. Odo Casel, *Liturgie als Mysterienfeier*, Freiburg ⁵1923. Τοῦ ἰδίου, *Das christliche Kultmysterium*, vierte durchgesehene und erweiterte Auflage, hrsg. von P. Burkhard Neunheuser, Regensburg 1960. Τὸ ἴδιο σὲ γαλλικὴ μτφρ. *Le Mystère du Culte dans le Christianisme* (1946)· σὲ ἀγγλικὴ μτφρ. *The Mystery of Christian Worship* (1960)· σὲ ἰσπανικὴ μτφρ. *El Mistero del Culto Cristiano* (1953).

84. J. A. Jungmann, *Liturgie der christlichen Frühzeit bis auf Gregor den Grossen*, Freiburg (Schweiz) 1967, σσ. 147-149. Odo Casel, *Das christliche Kultmysterium*, σσ. 75 ἐξ. Τοῦ ἰδίου, *Das Mysteriengedächtnis im Lichte der Tradition* ἐν *Jahrbuch der Liturgiewissenschaft* 6(1926), σσ. 113-204. Μὲ τὸ ὄλο θέμα τῶν σχέσεων μυστηριακοῦ συμβόλου καὶ πραγματικότητος ἀσχολεῖται τὸ βιβλίον: O. Söhngen, *Symbol und Wirklichkeit im Kultmysterium*, Bonn, ²1940.

Ἡ ὅλη θεωρία τοῦ Casel καὶ τῆς σχολῆς αὐτοῦ, ἡ ὁποία ἀναπτύχθηκε περὶ τὸ Λειτουργικὸν Κέντρον τῆς γερμανικῆς μονῆς Maria Laach, κατέστησε συνειδητὸν ὅτι ἡ «ἀνάμνησις» τοῦ Πάθους καὶ τῆς Ἀναστάσεως τοῦ Κυρίου στὴ λατρεία δὲν εἶναι ἀπλῆ ὑποκειμενικὴ ἀνάμνησις τῶν συμβάντων πρὸ 2000 ἐτῶν, ἀλλ' ἀναφέρεται σὲ παροῦσα ἀντικειμενικὴ πραγματικότητα. Ὁ λαὸς τοῦ Θεοῦ, ποῦ εὐρίσκεται στὴν χριστιανικὴ λατρευτικὴ σύναξι, γνωρίζει ὅτι στὴ σύναξι αὐτὴ παρευρίσκεται ἡ κεφαλὴ τῆς Ἐκκλησίας, ὁ Χριστός, ὁ ὁποῖος εἶπεν: «Ἴδου ἐγὼ μεθ' ὑμῶν εἰμι πάσας τὰς ἡμέρας ἕως τῆς συντελείας τοῦ αἰῶνος» (Ματθ.' κη', 20). Ὁ Casel χρησιμοποίησε τὴν ἔννοια τῆς ἀναμνήσεως τοῦ μυστηρίου ὡς μέσον προβολῆς τοῦ πλαισίου τοῦ περιεχομένου καὶ τῆς δυνάμεως τῆς χριστιανικῆς λατρείας⁸⁵, ἡ ὁποία καθιστᾶ τὴν ὅλην Ἐκκλησία μυστηριακὴν κοινωνία καὶ «mirabile sacramentum»⁸⁶.

85. J. A. Jungmann, *ἐνθ' ἄνωτ.*

86. Odo Casel, *Das christliche Kultmysterium*, σ. 196.